

БОРБОРДУК АЗИЯ УНИВЕРСИТЕТИ
ЖОГОРКУ ӨНҮКТҮРҮҮ МЕКТЕБИ
Мамлекеттик саясат жана башкаруу институту

Монголиядагы тоо-кен мелодрамасы: Гурвантес сомонундагы окуяларды өрнөк катары иликтөө

Цэрэннадмид Мижиддорж жана
Цэндсурэн Пурэвсурэн

БОРБОРДУК АЗИЯ УНИВЕРСИТЕТИ

ЖОГОРКУ ӨНҮКТҮРҮҮ МЕКТЕБИ

Мамлекеттик саясат жана башкаруу институту

ДОКЛАД №66, 2022

Монголиядагы тоо-кен мелодрамасы: Гурвантес сомонундагы окуяларды өрнөк катары иликтөө

Цэрэннадмид Мижиддорж жана

Цэндсурэн Пурэвсурэн

Кыскача мазмуну: Бул өрнөк катары атайын иликтенген окуялар Монголиянын “Түштүк Гоби аймагы” (монголчо: Өмнөговь аймаг) деп аталган дубанынын Гурвантес сомонундагы тоо-кен иштеринин микрокосмосун көрсөтөт. Бул сомондогу жергиликтүү жамааттар, компаниялар жана өкмөттөр бири-бирине карама-каршы күн тартибине жана натыйжаларга умтулган кезеңде, бул сомон жер байлыктарын өндүрүү жаатындагы өзгөчө татаал болгон өз ара мамилелерди сыпаттоонун терезеси кызматын аткарып берет.

Бул мамилелер – жерге жана пайдалуу кендерге жетүү үчүн атаандашкан экстенсивдүү малчылык менен бирге ишкер чөйрөлөрдү жана мамлекеттеги кубаттуу күчтөрдү камтыйт. Тоо-кенди өздөштүрүү лицензиялары борбор шаарда жергиликтүү жамааттын катышуусуз бөлүнөт жана бекитилет; жергиликтүү бийликтин тоо-кен өнөр жайын жөнгө салуу боюнча ыйгарым укуктары жана адистик даярдыгы жок. Ошого карабастан, элеттик аткаминерлер мал багуунун көп кырдуу кыйынчылыктарын дурус түшүнүшөт. Натыйжада жаңжалдарды, жоромол кептерди жана өз ара кырды-бычак мамилелерди ар тараптан бөлөлөп өнүктүрүүчү жиктегич коомдук чөйрө калыптанат.

Жергиликтүү билимдин 10дон ашуун жылдык колдоосу менен болгон эки айлык жигердүү талаа иштери Гурвантес сомонунда динамикалуу жүргөн өрнөктүү изилдөө ишин жарата алат. Маектерге фокус топторуна жана катышуучуларга байкоо жүргүзүүгө негизденүү менен, биз сомондогу тоо-кен өнөр жайынын көп катмарлуу болочогунун сыпаттамасын сунуштайбыз.

Бул изилдөө 2003-жылдан берки улам кайталануучу маселелерди, тажрыйбанын маалкатып жай өнүккөн эволюциясын жана Гурвантес сомонундагы тоо-кен өндүрүшүнүн кесепеттүү таасирин таануу өңүтүн баса белгилейт. Белгисиздиктин, жемкорлуктун жана көңүл калуучулуктун тешиги жергиликтүү оош-кыйыш өнүгүү, келечектеги пайда көрүү тууралуу убадалар жана жалпы улуттук күн тартибине жооп берүү менен бүтөлүп калбай тургандыгы да анык.

Көбүнчө маалыматтын жана айкындуулуктун жоктугу жана компенсация/журттан көчүрүү көйгөйлөрү кызыкдар тараптардын ортосунда жаңжалдарды жана нааразычылыктарды жаратат. Биз Монголия өлкөсү боюнча тоо-кен өнөр жайынын андан аркы кеңейтилиши сөзсүз түрдө күтүлүп жаткан жүрүмдү даректүү чагылдырып жаткан кезибизде, изилдөөнүн аң-таң калтырчудай табылгалары Гурвантес сомонундагы бири-бирине эриш-аркак орун алган көптөгөн көйгөйлөрдү чагылдырат.

Макалада колдонулган негизги сөздөр: Тоо-кен өнөр жай, Түштүк Гоби аймагы, коомдук чөйрө.

JEL Классификациясы: H54, L72, P32.

Мамлекеттик саясат жана башкаруу институту 2011-жылы Орто Азиянын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө тиешелүү маселелер боюнча туруктуу жана терең изилдөөлөрдү жайылтууга, жана алтернативдүү саясатты изилдөө максатында түзүлгөн.

Мамлекеттик саясат жана башкаруу институту Борбордук Азиянын Өнүгүү мектебинин (магистратура) бир бөлүгү болуп саналат. Борбордук Азия университети (БАУ) 2000-жылы түзүлгөн. Анда Тажикстан, Кыргызстан жана Казакстан өлкөлөрүнүн президенттери жана улуу даражалуу Ага Хан жеке, коммерциялык эмес жана диний эмес (светтик) университет түзүү жөнүндө эл аралык келишимге кол коюшкан; бул эл аралык келишим жогоруда аталган үч өлкөнүн парламенттери тарабынан бекитилип, Бириккен Улуттар Уюмунда катталган.

Мамлекеттик саясат жана башкаруу институтунун Изилдөө макалалар жыйнагы ар кандай социалдык жана экономикалык көйгөйлөргө, мамлекеттик башкарууга жана коомдук саясатка тиешелүү Борбордук Азия контекстиндеги кенен темалар боюнча түп нускалуу макалалар жарыяланчу рецензияланган материалдардын топтомун түзөт. Ал жалпы эле аталган чөлкөм туш болуп жаткан учурдагы жана жаңы пайда болуучу көйгөйлөргө тынчсызданган аудитория менен авторлор өз идеяларын бөлүшүүсү үчүн жандуу ыкма катары ойлонуп табылган. Макала боюнча суроолор же сунуштар ippa@ucentralasia.org дарегине жөнөтүлүшү шарт.

Авторлор тууралуу маалымат:

Цэрэннадмид Мижиддорж — эколог, жакында Монголиянын Улуттук университетинде докторлук диссертациясын жактады. Ал Gobi Framework долбоорунда изилдөөчү болуп иштеген. 2002-жылдан бери ал Snow Leopard Trust уюмуна кошулуп, адам менен жапайы жаратылыштын конфликттерин азайтуу жана жашоо үчүн туруктуу чечимдерди табуу үчүн жергиликтүү жамааттар менен иштешүүнү улантууда..

Цэндсүрэн Пурэвсүрэн Стратфорд университетинин бизнес башкаруу магистри даражасын жана Монголиянын Улуттук университетинин Британия жана Америка таануу боюнча бакалавр даражасын алган. Ал Amnesty International уюмунун Монголиадагы координатору жана 2018-2019-жылдары Gobi Framework долбоорунун илимий кызматкери. Ошондой эле, 2016-2017-жылдары Монголиадагы Эл аралык Каржы Корпорациясында Оксфорд Университетинин Монголиадагы көз карандысыз изилдөө тобунда котормочу / илимий кызматкер болуп иштеген.

Фото: Монголия, Гурвантес сумундагы ачык карьер, жаз 2019ж.

Автордук укук © 2022

Борбордук Азия Университети

Кыргыз Республика, Бишкек ш. 720001, Токтогул көч. 138

Тел.: +996 (312) 910 822, E-mail: ippa@ucentralasia.org

www.ucentralasia.org

Бул макаладагы изилдөөнүн жыйынтыктары, чечмелөөлөрү жана тыянактары авторлорго гана таандык жана Борбордук Азия университетинин оюн чагылдырбайт. Макаладагы тексттерди жана маалыматтарды шилтеме берүү менен колдонууга болот.

Мазмуну

Талаа жазуулары. Надя Мижжидорж, 2019-ж.	5
Гоби аймагындагы тоо-кен жана жамааттык жаңжал: Түштүк Гобидеги Гурвантес сомонундагы айрыкча абалды изилдөө	6
Ханбогд сомонундагы Ою Толгой тоо-кен жайынын тажрыйбасы.....	9
Усулдар	11
Окуя баяны	13
Компаниялар	15
Өкмөт	19
Малчылар	21
Талкуу	25
Кыскача адабият тизмеси	29

Жадыбалдар

Жадыбал 1. Гурвантес сомонундагы белгилүү тоо-кен өнөр жай компаниялары	6
Жадыбал 2. Гурвантес жана Ханбогд сомондорунда тоо-кен жайларына байланышкан негизги маселелер. Изилдөөчүлөрдүн сербинен алынган маалымат.	13

Сүрөттөр

Сүрөт 1. Гурвантес сомонундагы кен иштетүүгө берилген лицензиялар.....	7
Сүрөт 2. Гурвантес жана Ханбогд сомондору, Монголия.....	9

Талаа жазуулары. Надя Мижжидорж, 2019-ж.

2019-жылдын май айында Гурвантес сомонунун борборуна келгенибизде, жазгы чаң-то-зоңдуу бороон-чапкын жана муздак шамал биз үчүн жагымдуу деле болгон жок. Оболу биз бир нече апта бою жата турган жерибизди таппай кыйналдык, анткени келген чагыбызда варианттар абдан арбын болуп чыкты. 2003-жылы алгачкы жолу келгенимден бери Гурвантес сомонунун борбору бир кыйла кеңейген экен. Акыркы он жылда абал кескин өзгөрүптүр жана бул өзгөрүүлөр бул аймакта тоо-кен өнөр жай ишмердигинин дүркүрөшү менен мезгил-деш болуптур.

Мен тээ мурдараак Гурвантес сомонуна алгачкы жолу илбирсти изилдөө жана сактоо боюнча долбоорлор боюнча келгенимди эстедим. 2003-жыл менин бул жакка эң биринчи расмий сапарым болду; ал кезде баары жоктун баары мен үчүн ушунчалык жаңы жана кызыктуу болгондуктан, аларды кечээки эле окуядай эстей алам. Бул чакан демейдеки айылда электр жарыгы жок болчу, анын калкы анча-мынча кишиден турап, алардын баары бири-бирин жакшы таанышчу. Ошол эле учурда кесиптешим экөөбүз бул сомондун калайыгына чоочун элек; баары тең бизге кызыгуу менен тигилишип, ар бир кыймылыбызга көз салышчу.

Мен 16 жылдан кийин тоо-кен өнөр жайынын аркасында калкынын саны кескин өскөн (2005 – 3,742 тургун; 2019 – 10,142 тургун) жана алда канча чоңураак болуп калган сомонго кайтып келдим. Калайык тим эле чоң шаардагыдай бири-бирин жакшы тааныбай калышыптыр. Мага эч ким деле чоочун адамдай карабайт, анткени мен азыр саны абдан көбөйгөн чоочун кишилердин бири болчумун. Тоо-кен өнөр жай тармагынын дүркүрөп өсүшү менен, сомондо коноктор үчүн көптөгөн мейманканалар пайда болуптур, азыр мен алардын биринде калып жатам. Буга чейин конок үйү деле жок болчу жана калык бизди өз үйлөрүндө меймандостук менен тосуп алышчу. Мен мурда жергиликтүү дарыгер болгон жана 1999-жылдан бери жаратылышты коргоо иштери менен алектенген Оюнцерен менен бирге турчумун. Бүгүн ал айым жергиликтүү жамааттын жигердүү лидери жана “Илбирс” долбоорунун улук координатору. Жакында ал мындай деп айтты:

“Баары тең мурда бири-бирин таанышчу. Акыркы 4-5 жылдын ичинде көптөгөн сырттан келгендер тоо-кен өнөр жайы үчүн көчүп келишти. Бул жагдай Гурвантес сомонун баш кал-калоочу жайы жетишсиз болгон жана кылмыштуулугу өсүп жаткан шаар четиндеги тургун жайга айландырды. Жакшы жагын айтсак, бул жерде калайыкка керектүү нерсенин дээрлик бардыгы бар. Кээ бир нерселер Улан-Баторго (борбор шаарга) салыштырмалуу алда канча жакшы”.

Бул абал – шаарга тоо-кен ишканаларынын келишин аркасында орун алып жаткан чоң өзгөрүү.

Мейманканалар менен жанаша эле «гуанц» аталган «кафетерия» түрүндөгү тамак-аш ичүү жайлары жана караоке барлары көчө бойлой жайгашып, тим эле шаарга айланган чөйрөдөгүдөй элес калтырат. Алардын басымдуу көпчүлүгү жүк ташуучу автоунаалардын айдоочулары, кенчилер жана кыска мөөнөттүү иш сапарлары менен тоо-кен өнөр жай иштерине сырттан келгендер сыяктуу кишилер үчүн түзүлгөн. Бул жагдай элеттик шаарчаны өнүктүрүүгө жана кирешени жана жумуш орундарын көбөйтүүгө көмөк көрсөткөндөй болуп сезилиши мүмкүн. Бирок бул жайга таандык атайын изилдөө ашкерелегендей, бул көрүнүш малынын туягынын көпчүлүгүнөн жут маалында (кычыраган кышта) жана кургакчылыктын айынан айрылган малчыларды сактап калуу далаалатына көбүрөөк жакындайт (Mijiddorj et al., 2019).

Эгерде тоо-кен өнөр жайынын иштери токтоп калчу болсо жана жергиликтүү жамааттардын жашоо-тиричилик каражаттарына кескин таасир тийгизчү болсо, анда бул кыска мөөнөттүү иш туруктуу сакталып кала албайт (Stern, 1994; Kojo, 2010; Dagvadorj et al., 2018). Тоо-кен иштери жагымсыз шарттарды түзөт, малчылар үчүн тобокелдикти жогорулатат жана айлана-чөйрөгө кайтарылгыс зыян келтирүү менен бирге, салттуу тажрыйбаны өзгөртүп салат. Мен Гурвантес сомонундагы тоо-кен иштери жергиликтүү элге илбирске (малга кол салып, жеп кете турган жырткычтарга) караганда алда канча зор көйгөй жаратчу маселе экенин аңдадым. Улуу өзгөрүүлөр элеттин кескин өзгөрүүсүнө жана коомдук теңсиздикке жетелеп келет.

Гоби аймагындагы тоо-кен жана жамааттык жаңжал: Түштүк Гобидеги Гурвантес сомонундагы айрыкча абалды изилдөө

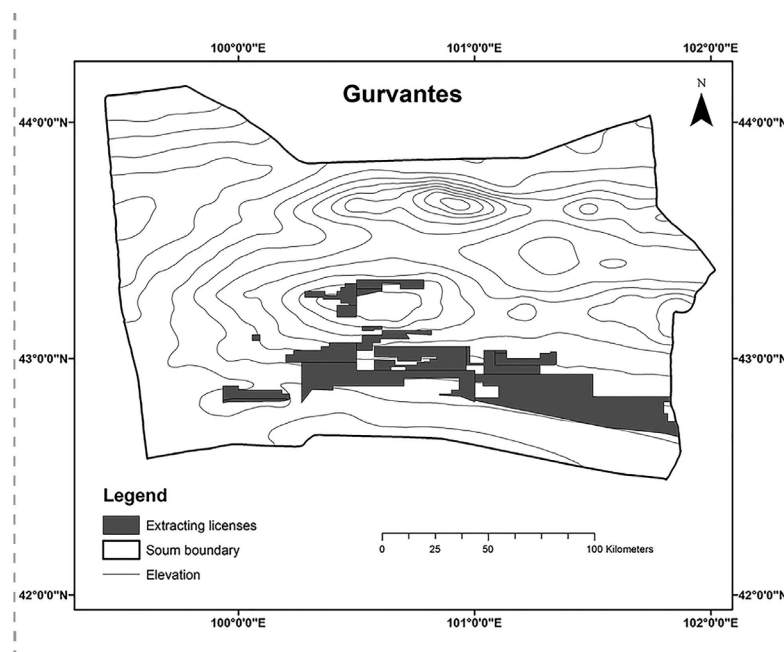
Монголиянын Түштүк Гоби аймагындагы (дубанындагы) Гурвантес сомону (ооданы) Монголиядагы тоо-кен өнөр жай тармагына таандык көйгөйлөрдүн өзүнчө эле микрокосмосун тартуулайт. Бул аймакта буга чейин кен казууга байланыштуу тарыхы болгон эмес, андан кийин 2000-жылдардын башынан тартып мында тоо-кен иш-аракеттери дүрт деп жанды (№ 1 жадыбалды караңыз). Азыркы тапта жалпы аянттын 14,2%ын ээлеген 268 708 га көлөмүндөгү жер тилкелери тоо-кен геочалгын иштерин жүргүзүүгө руксат кылынган лицензия менен катталган (№ 1 сүрөттү караңыз). Гурвантес сомону үчүн эң аз дегенде 27 лицензия тоо-кен казуу иш-аракетине берилген жана бул жерде «*ниндзя кенчилиги*» деп аталган майда кол өнөрчүлүк усул менен кен казуу ишмердиги улам өсүп келет.

Кен иштетүү көлөмү мында эбегейсиз зор долбоорлордон жеке *ниндзя* кенчилигине чейин ар түркүн болуп өзгөрөт. Сомондо жергиликтүү жамааттар, компаниялар жана ар кыл баскычтагы өкмөттөр бири-бирине карама-каршы күн тартибине жана натыйжаларга умтулгандыктан, мында терезеден пайдалуу кендерди өндүрүп даярдоо өнөр жайы жаатындагы өзгөчө татаал өз ара мамилелерди көрүп тургандай болосуз. Тоо-кен өнөр жай ишмердиги жергиликтүү жамааттын башкы турмуш-тиричилик булагы болуп келген салттык малчылык менен кагылышууда. Мамлекеттеги кубаттуу күчтөр жана чет элдик ишкерлик чөйрөлөр жер тилкелерине жана пайдалуу кендерге жетүү үчүн өз ара атаандашууда. Белгисиздик, жемкорлук жана көңүл калгандык жергиликтүү оош-кыйыш өнүгүү, келечектеги пайда жөнүндө убадалар жана жалпы улуттук күн тартибине шайкеш келүү өңүттөрү аркылуу оңой чечиле тургандай же орду толтурула калчудай көрүнбөйт (Marshall, 2001; Sneath, 2006).

Жадыбал 1. Гурвантес сомонундагы белгилүү тоо-кен өнөр жай компаниялары

Компаниянын аталышы	Башталган жылы	Түрү	Ээсинин тек-жайы
Qinghua-MAK mining	2003	Көмүр	Монгол/кытай
MAK LLC	2008	Көмүр	Монгол
Agi Manangiin Toromkhon	2009	Алтын	Корей
South Gobi sand Resources	2009	Көмүр	Кытай
Usukh Zoos LLC	2014	Көмүр	Монгол/кытай
Javklant Ord LLC	2015	Көмүр	Кытай
Coal Trans LLC	2017	Көмүр	Монгол

Сүрөт 1. Гурвантес сомонундагы кен иштетүүгө берилген лицензиялар

Гурвантес сомонунун жалпы аянтынын 14,2%дан ашуун бөлүгүндө тоо-кен өнөр жайынын өндүрүп дярдоо иштери үчүн лицензиялар 130,487,8 гектар аянтка жана геочалгын иштери үчүн лицензиялар 268 708,8 гектар аянтка катталган.

Биз бул жерде чоо-жайынан бери көрсөтүлчү мисал катары жалпы Монголия боюнча тоо-кен өнөр жай тармагынын кеңейиши күтүлүп турган сөзсүз орун алганы жаткан жүрүмдүн бир өрнөгүн даректүү чагылдырабыз (Sternberg et al., 2020). Монголиянын башкы өнөр жай тармагы болуп саналган өндүрүп даярдоо өнөр жайы 2017-жылы УДӨнүн болжол менен 30%ын түздү (Export.gov, 2017). 2000-жылдардын башынан бери тоо-кен өнөр жай ишмердиги дүрт этип жанып, тоо-кенди иштетүүгө уруксат берчү лицензияларды чектөөсүз бөлүштүрүүнүн аркасында өлкөдө алтын, көмүр, жез кендерин казып алууну тездетти (Byambajav et al., 2011).

Экономикалык өсүшкө жана өнүгүүгө пайда алып келген пайдалуу кендерди өндүрүп даярдоо өнөр жайынын олуттуу өсүшүнө карабастан, бул жагдайлар жергиликтүү калайыкка жана айлана-чөйрөгө күтүлбөгөн жана кесепеттүү натыйжаларды да алып келет (Myadar and Jackson, 2019). Дүйнө жүзү боюнча өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөгү кырдаалдын сыңарындай эле, тоо-кен өнөр жай иштерине байланышкан жаңжалдар Монголияда демейдеги көрүнүшкө айлана баштады (Mott MacDonald, 2005; Conde, 2017) (№ 2 сүрөт).

Жаңжалдар көбүнесе жергиликтүү тургундар менен компаниялардын ортосунда өз ара түшүнбөстүктөрдөн жана бири-бири менен карым-катнаштын жоктугунан улам чыгат. Жергиликтүү жамааттар жана компаниянын чечим кабыл алуучулары ар кандай долбоорлордун терс таасирин азайтуу үчүн жергиликтүү деңгээлдеги коомдук жана экологиялык милдеттенмелерди иштеп чыгууга багыт алуулары керек (Meests and Behagel, 2017). Көптөгөн жергиликтүү тургундар айлана-чөйрөгө тийгизген таасирди баалоолордун (АТБлардын) бар-жогун деле биле беришпейт жана компаниянын коомдук жоопкерчиликти жөнүндө эч кандай маалыматка ээ эмес.

Компаниялар менен жергиликтүү бийлик органдарынын ортосундагы кызматташтык макулдашуулары жана келишимдери Монголиянын жемкорлукка каршы күрөшүү жана пайдалуу кендер тууралуу мыйзамдарына ылайык коомчулук көзөмөлүнүн экспертизасы үчүн ачык

болуусу талап кылынат (Mongolian General Administrative Law, Mongolia, 2015).

Ошого карабастан, мазмунду карап чыгуу үчүн келишимдерди сураганга анча-мынча гана киши батына алат. Айлана-чөйрөгө карата таасирди баалоо (АТБ) планына жана жергиликтүү деңгээлдеги макулдашууга (ЖДМ) жергиликтүү элдин чектелген салымы коомчулук арасында теңсиздикти жаратат. Көп учурларда АТБ стандарттык талаптарга жооп бербешин тийешелүү аймактын өзүнөн чогултулуп алынган маалыматка ээ эмес болушу ыктымал. Кээ бир ЖДМлар компаниялар жана жергиликтүү бийлик тарабынан даярдалганда, кийинки иш-аракетти текшерүүлөрсүз, жарандардын же үчүнчү тараптын көзөмөлүсүз жасалат.

Жергиликтүү бийликтин акимдик башкаруу жүрүмү тарабынан башкарылган жайыт жана суу булактары үчүн жалпы жер укуктары көп учурларда ачык карьерден ен казып алуу талап кылынган жер тилкесин эксклюзивдүү пайдалануунун кызыкчылыгы үчүн көзгө да илинбей калат (Byambajav, 2012). Тоо-кен өнөр жай иштери жергиликтүү өнүгүү үчүн пайдалуу болушу мүмкүн болсо да, өзгөчө арбын сандагы тоо-кен өнөр жай иштери жергиликтүү калайыкты нааразы кылат жана жергиликтүү жамаатка анчейин пайдалуу деле эмес.

Көптөгөн малчылар тоо-кен өнөр жай иштеринин таасиринен жана кесепеттеринен тажап, көңүлдөрү калгандыктарын билдиришүүдө. Эсимде, (50 жаштан ашкан) бир эркек малчы мындай депйткан эле: “Башында ал компаниялар Гоби аймагында абдан көп нерселерди жасоого убада беришкен, эми болсо сиз сомондун бул борборунан анча-мынча гана үстү-үстүнө батташтырылып курулган имараттарды көрүп жатасыз. Бул жагдайды өнүгүү деп ойлобойм». Гурвантес сомонунда жер тилкесин тоо-кен өнөр жай ишканаласынын казуусунан сактап калуунун бир аргасы – анын макамын «жергиликтүү өзгөчө муктаждыктар» үчүн деп беш жылдык мөөнөткө аныктоо болуп саналат (Mongolian Land Law, 2006).

Бул макам аймактын жарандык хуралы (дубандык кеңеш) тарабынан жактырылууга тийиш. Маселен, корукка алынган жерлер мамлекеттик коргоого алынат деп мыйзамда жазылгандан улам (Mongolian Land Law, 2006), 2011-жылы “Илбирсти сактоо» кору жергиликтүү бийликтин жана малчылардын колдоосу менен алгач Тост Баг (Тост бектиги) жергесинин макамын «Жергиликтүү корук жайы» деп белгилеп, бул жер тилкелерин тоо-кен өнөр жай иштеринен коргоо аракетин жасаган.

Кийинчерээк 2017-жылы бул корук жай Мамлекеттик корук деп расмий түрдө жарыяланган, анткени жергиликтүү коруктук макам тоо-кенди геочалгындоого болгон лицензияларды четке кагууга жетишсиз болуп чыккан. Бул корук South Gobi Coal Trans компаниясынын учурдагы лицензиясын жоюу үчүн түзүлгөн жана анны жаңжалы 2019-жылы саясий кризиске кириптер кылганга чейин жетип, Монголиянын өкмөт башчысы ал түгүл Мак компаниясынын лицензиясын токтото турууга чейин барган.

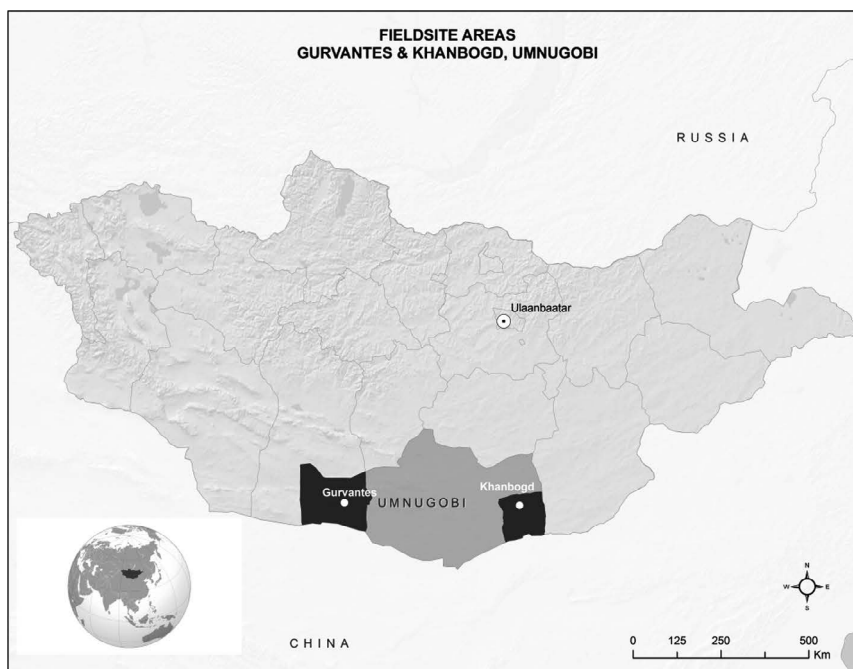
Келип чыккан жаңжал мындай жаңжалдын пайда болуу себептери аңдалмайынча эч чечилбейт (Madalina, 2016). Ошондуктан, биз бул аймакта жаңжалдын башкы жана жетекчи негизги себептери жөнүндө үйрөнүүгө жана түшүнүүгө кызыкдар болдук. Бул айрыкча алынган окуяны изилдөөнүн негизги максаты – Гурвантес сомонундагы учурдагы абалды иликтөө болчу (№ 2 сүрөттү караңыз); бул жерде тоо-кен өнөр жай ишканаларына байланыштуу жаңжалдар 2010-жылдан бери ар түркүн кызыкдар тараптардын ортосунда жана тоо-кен өнөр жай тармагынын кысымынан улам күчөп келди.

Бул бапта биз өзүбүздүн айрыкча алынган окуябызды изилдөөдө мазмунду жана чакырыктарды чагылдыруу үчүн жекече мамиле усулун колдондук. Бул сомондо иштөө жана Монго-

лиядагы тоо-кен өнөр жай иштерине байланышкан маселелерди изилдөө боюнча өзүбүздүн олуттуу тажрыйбабызга таянып, бул ыкмабыз бизге кырдаалды баштан өткөрүүгө, жаңжалдарды терең түшүнүүнү өнүктүрүүгө жана тоо-кен өнөр жай жаңжалынын нагыз очокторун иликтөө үчүн ишенимдүү пайдубал жаратууга мүмкүндүк берди.

Биздин изилдөөбүз ар кандай кызыкдар тараптар менен иштеше алган, талаш-тартыштарга арачы боло тургандай, өнүгүүнүн туруктуулукту жана бардыгын ичине камтуучулукту камсыз кыла ала тургандай сапатка ээ, жооптуу, ачык жана натыйжалуу башкаруу институттарын өнүктүрүү жолун иликтейт. Андан тышкары, бул изилдөө жаңжалдарды чечүү механизмдеринин жергиликтүү жамааттардын топтору тарабынан ишке ашырылышы мүмкүн болгондой жергиликтүү калыптарын ачып көрсөтүүнү мүдөө кылат.

Сүрөт 2. Гурвантес жана Ханбогд сомондору, Монголия

Булак: Mayaud and Sternberg, 2017

Ханбогд сомонундагы Ою Толгой тоо-кен жайынын тажрыйбасы

Монголиадагы эң даңазалуу кен – Түштүк Гоби аймагына караштуу Ханбогд (ХБ) сомонундагы Ою Толгой (ОТ) кен жайы болуп саналат (Jackson, 2015). 2016-жылы биздин Оксфорд университетинен келген изилдөө тобу¹ Түштүк Гоби аймагынын (монголчо: Өмнөговь аймаг) Ханбогд сомонуна иликтөө иштерин жүргүзүү үчүн жөнөп кетти. Бул топ мында Дүйнөлүк банктын Эл аралык финансы корпорациясынын Омбудсмандын талаптарын сактоо боюнча кеңешчисинин (ОТК) арачылыгы астында малчылардын ОТ тоо-кен компаниясына каршы даттануулары боюнча коомдук жана экологиялык тармактар аралык изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн барды.

2016-жылдагы изилдөө башталганда, үч тараптуу кеңеш (ҮТК) жаңы эле уюшулган болчу

1 Бул топко Гурвантес сомонунда талаа изилдөө иштерин жүргүзгөн Цэсу Пурэвсурэн жана Оксфорд университетинен келген изилдөөчүлөр кирген.

жана ҮТКнын мүчөлөрү (тандалган малчылар, тоо-кен компаниясынын кызматкерлери жана жергиликтүү бийлик өкүлдөрү) Омбудсмандин талаптарын сактоо боюнча кеңешчиси (ОТК) жетектеген тренингдерге катышкан (САО, 2017). Биздин изилдөө тобуубуз ҮТК мүчөлөрү, компаниянын өкүлдөрү, жергиликтүү бийлик өкүлдөрү жана туш келди тандалган 100 үй-бүлө менен жолугушту.

Даттануу жүрүмү өлкөдөгү ири тоо-кен өнөр жай компаниялары үчүн ылайыктуу болушу мүмкүн болгон өрнөктү сунуштайт (Sternberg et al. 2020). Бул жерде биз Гурвантес сомонунда иликтенип чыккан тоо-кен өнөр жай ишканалары менен жергиликтүү коомчулуктун өз ара мамилелери жана алардын ар кыл талаштарын чечүү жүрүмдөрү жаатында өзөккү мааниге ээ аңдоону камсыздоо үчүн Ханбогд (ХБ) сомонундагы кырдаалдын мазмунун кыскача сүрөттөп беребиз.

Малчылар жана алардын үч тараптуу кеңешке (ҮТК) шайланган өкүлдөрү ОТ тоо-кен компаниясына сууну ыксыз пайдалангандыгы, жайытка зыян келтиргендиги, аймакты чаңга бастыргандыгы үчүн терең нааразы болушту (Jackson, 2015). Биздин фокус тобуубуздун жолугушуулары учурунда жергиликтүү тургундар кырдаалды сыпатташып, малчылар мурдагыдай ары-бери көчүп жүрө албай калгандыктан, өздөрүнүн салттык малчылыгына өлчөөсүз доо кеткенин айтып беришти.

Тоо-кен компаниясынын аркасында сомондо алда канча жаңы инфратүзүм калыптанды; маселен, аба майданы, лицензиялуу корукталган тоо-кен жайы, калдыктар үчүн чуңкурларда сакталган кен казып алууда колдонулган концентрат, кыртыш астындагы сууну табуу үчүн жүздөгөн бургуланган оюктар, ж.б. Бул оюктар үчүн калайык абдан кыжыры кайнаган экен: малчылар бизге бургуланган скважиналардын жанында төөлөр турганын айтышты; эмне үчүн төөлөр суу жок жерде турушат деп таңданып жтышты.

Кийинчерээк малчылар төөлөр оюкту бургулоо маалында шарылдап жаткан суунун доошун укканын андап билишкен. Малчылар нааразы болуп, бул тууралуу ОТ тоо-кен компаниясынын өкүлдөрүнөн сурашты. Акыр-аягында, бул түтүктөр пайдалуу кендерди казып чыгаруу үчүн колдонулуп келген жана тайыз жана терең суу катмарындагы сууларды бири-бирине кошуп алуусу ыктымалдыгы ашкереленди. Бул жагдай малчыларды абдан кыжырдантты. Малчылардын бир нече түтүнүнүн кудуктары кургап калган экен, эми болсо ОТ тоо-кен компаниясы аларга суу ташып жеткирүүдө.

Башка бир негизги маселе – отор (мал) кыймылы. ОТ тоо-кен компаниясы азыркы тапта көптөгөн малчылардын мурдагы жайкы журттарын ээлеп алган. Бул жерде Бор Овоон Задгай булагы – ушул аймактагы суусу таза көзгө басар булак болчу. Жыл сайын жай мезгилинде анын айланасындагы кишилер ушул булакка өз сугарууга айдап келип турушчу. Бирок ОТ тоо-кен компаниясынын иш-аракети башталгандан бери аймакта жайкы журт же отордук көчүп-конуу болбой калды. Журтунан которулган отор-отор малдар башка бектиктерге («баг» аталган айылдык бирдиктерге), ал тургай башка сомондордун чектерине да өтүп, көчүрүлгөн.

Бирок башка жердеги калайык жаңы көчүп келген чет жактык малчыларды кодулашып, алар компенсация алышканбы же жокпу, ага карабастан: «силер жеринерди ОТ тоо-кен компаниясына сатып ийгенсиңер», – деп жекирип айтышкан. 2016-жылы малчылардын өкүлдөрү демейдеги карапайым малчылар сыяктуу эле өзгөчө ачууланышкан, алар компания же өкмөт менен кантип мамиле кылууну билишчү да эмес. Бирок машыгуу жана тажрыйба топтоо аркылуу алар эми билимдүү, тажрыйбалуу жана өзгөчө кесипкөй болуп калышты; алардын

көпчүлүгү жергиликтүү бийликтин хуралына (жергиликтүү кеңешке) шайланууга жетишти.

ОТ тоо-кен компаниясы 2004-жылы 10го жакын түтүндү өз журтунан көчүргөн жана 2011-жылы 89 түтүн үй-бүлөгө жумуш, машыктыруу, балдарды окутуу ж.б. чаралар аркылуу компенсация төлөгөн. Компенсацияланган же башка журтка каржыланып көчүрүлгөн малчылардын көбүрөөгү тоо-кен жайынын айланасындагы Жавхлант бектиги менен Гавилууд бектигинен болушкан. Алыскы Баян бектигинен анча-мынча гана тургун компенсацияга жеткен, ал эми алысыраак жайгашкан Номгон жана Хайрхан бектиктеринен эч ким компенсация ала алган эмес.

Андан соң бектиктердин ортосунда да жаңжал келип чыккан, анткени Номгон бектигинин тургундары үч тараптуу кеңештин (ҮТК) мүчөлөрү жалаң гана Жавхлант жана Гавилууд бектиктеринин кызыкчылыгында иштешет деп күмөн санашты. Талкуулар аркылуу малчылар ынтымакка келишти; андан соң өздөрү да башкаруу ишине аралашып, акыры жергиликтүү жамаат тоо-кен компаниясы менен болгон пикир келишпестиктерди чече алды. ҮТКнын иш-аракети абдан маанилүү болчу; анын далаалаты менен тоо-кен компаниясы, жергиликтүү бийликтер жана малчылар ич ара кызматташууга барышты. ОТ тоо-кен компаниясы менен жергиликтүү жамааттын ортосунда Жамаатты өнүктүрүү келишимине жетишилди (Sternberg et al., 2020; Guardian, 2019).

Биздин изилдөө тобу буз 2018-жылы Ханбогд (ХБ) сомонуна кайтып келгенде, акыбал таптакыр башкача болуп калды. Жаңы келишимдин натыйжасында улам жаңы көптөгөн кишилерге компенсация төлөнүп берилген экен. Номгон бектигинен келгендер мурдагыга караганда алда канча кубанычтуу болушту. Жамаат үчүн коомдук орток маселелер жаатында (кудуктар, мал союу жайлары, тренингдер өткөрүү, ж.б.) да компенсациялар төлөнгөн экен.

Азыр болсо үч тараптуу кеңештин (ҮТК) мүчөлөрү – малчылардын өкүлдөрү, тоо-кен өнөр жайынын кызматкерлери жана жергиликтүү бийлик өкүлдөрү – бири-бирин алда канча жакшы аңдап калышты жана ынтымакташып, натыйжалуу иш алып барып калышты. Бул натыйжадан улам Омбудсмандын талаптарын сактоо боюнча кеңешчисинин (ОТК) машыктыруу жана арачылык ишмердиги өзгөчө пайдалуу экендиги айкын болду. Дал ушундай жыйынтык Монголиада жана Түштүк Гоби аймагында (дубанында) жүзөгө ашырылышы мүмкүн экендигин билүү – ушул баптагы Гурвантес сомонунун жагдайын өрнөк катары иликтөө үчүн пайдубалдык кыртыш жаратып берди.

Усулдар

Бул изилдөө 2019-жылдын жазында Монголиадагы Гурвантес сомонунда эки айлык жигердүү талаа иликтөө иштеринен алынган түшүнүктөргө жана сабактарга негизделген. Баяндаманы жазуу жекече тажрыйбанын көз карашы аркылуу жүзөгө ашырылды, себеби тоо-кен иштери боюнча атайын өрнөк катары изилдөөгө алынган окуя жаатында жекече баштан кечирилген тажрыйба жана кездешүүлөр баса белгиленүүсү абзел.

Баяндама авторлору Монголианын Түштүк Гоби дубанында (монголчо: Өмнөговь аймаг) кыйла көп тажрыйба топтошкон. Бул тажрыйба 15 жылдан ашуун мезгилдеги Гурвантес сомонундагы изилдөөлөрдү (Mijiddorj et al., 2019) жана ОТ тоо-кен жайынын таасири жөнүндө Ханбогд (ХБ) сомонундагы дээрлик 100гө жакын социалдык-экономикалык өңүттөгү маектерди уюштурууну (CAO, 2017) өзүнө камтыйт. Адистик иликтөө ттажрыйбасы менен жергиликтүү билимдин бири-бирине айкалышы Гурвантес сомонунда атайын бир окуяны өрнөк катары

изилдөөнү динамикалуу жүргүзүүгө мүмкүндүк жаратты; бул изилдөө болсо ар түркүн кызыкдар тараптардын ар кандай көз караштарын өзүнө камтый алды. Жалпысынан 59 маекке, 4 фокус тобуна жана жергиликтүү катышуучулардын байкоолоруна таянуу менен бирге, бул бапта биз Гурвантес сомонундагы тоо-кен өнөр жайынын көп катмарлуу болочокку бейнесин сунуштайбыз.

Бул болсо 2003-жылдан бери улам-улам кайталанып жаткан көйгөйлөр бар экендигин, тажрыйба топтоонун жайбаракат өнүгүп жаткандыгын жана тоо-кен өнөр жайынын Гурвантес сомонуна тийгизген таасирин таануу керектигин баса белгилеп турат. Бул окуянын атайын өрнөк катары изилдениши тоо-кен өнөр жайынын таасирине кабылган аймактардагы азыркы таптагы кырдаалды жана, ошондой эле, тоо-кен компанияларынын, жергиликтүү чечимдерди кабыл алуучулардын жана малчылардын жамааттарынын ортосундагы мамилелерге ширелтилген көйгөй-чакырыктарды мисал катары чагылдырат.

Маалымат топтоо үчүн биз колдонгон усулдар өзүнө кеңири алкактагы кызыкдар тараптар менен окуя болуп жаткан орундарда (*in situ*) расмий (кеңселердеги) жана расмий эмес (үй ичиндеги) кырдаалдарда маектер уюштуруу усулун да камтыды. Бул маектердин ичинде жети тоо-кен компаниясы жана өкүлдөрү менен жолугушуулар да болду. South Gobi Sands (SGS) – таанымал фирма эле, андагы жетекчиликтин арасында эсенчиликти камсыздоо боюнча тренер, коомчулук менен байланыш боюнча башкы адис, экологиялык адис жана биологиялык ар түрдүүлүк боюнча адис да бар эле.

(Монголияга таандык) MAK Company деген компаниянын тоо-кен иштери боюнча директору менен айлана-чөйрөнү коргоо кызматкерлери, ошондой эле, (монгол/кытай ээлигиндеги) Chinkhua Mak Company компаниясынын гидрологу, экологу жана башкы инженери менен маек жүргүзүлдү. Биз ошондой эле (Монголиянын парламентинин депутатына таандык) South Gobi Coal Trans компаниясы, Ususkh Zoos компаниясы жана алтын кенин иштетүүчү (Кореяга таандык) AGM компаниясынын өкүлдөрү менен жолугуштук. Жергиликтүү бийликтин бир катар расмий жетекчилери (сомондун акими, бектиктин [сомонго баш ийген бир катар айылдык] акимдер, айлана-чөйрөнү коргоо кызматкери, мал чарба башчысы, ж.б.) маектерге тартылышты; ошондой эле бүткүл сомон боюнча малчылар, шаарча тургундары, жалпыга маалымдоо каражаттарынын өкүлдөрү, ж.б. менен да баарлашуулар өткөрүлдү.

Жалпысынан, бул изилдөөгө 100дөн ашык киши катышкан. Катышуучулардын байкоо иш-чарасына тоо-кен жайларын жеринен текшерүү, малчылардын боз үйлөрүнө баруу, бей-расмий сүйлөшүүлөр жана элет тарапты сурамжылап изилдөө кирди жана бул иш-аракет Гурвантес сомонундагы эки айлык байырлообуз маалында дээрлик 1000 чакырымдай аралыкты автоунаа менен кезүүбүздү өзүнө камтыды. Бир окуяны өрнөк катары талдаган ушул сапаттуу изилдөө, албетте, изилденген чөйрөнүн өзүнө жана ар түркүн кызыкдар тараптардын ортосундагы татаал карым-катнашка сыпаттама берди. Иликтөө жүрүшүндө алынган үлгүлөр маселеге карата кеңири өлчөмдөгү ар кыл турумдарды камтуу аркылуу тең салмакта топтолду.

Ханбогд (ХБ) сомонундагы ОТ тоо-кен жайына байланышкан өз тажрыйбабыз жана Гурвантес сомонундагы шарттар бир эле дубандын (аймактын) ичиндеги эки башка кен жайдын ортосундагы бир катар айырмачылыктарды баса көрсөтүп койду. Тоо-кен компанияларынын саны жана жергиликтүү коомчулуктун катыштырылышы жагынан алар бири-биринен өзгөчө айырмаланып турду. Бир катар көйгөйлөр боюнча бул аймактардагы абал окшош болгону менен, жалпысынан алганда, жагдайдын мазмуну ар бир сомондогу кен жайлардын айланасында өзгөчө жергиликтүү мүнөзгө ээ болуп чыкты. № 2 жадыбал дал ушул эки башка

жергедеги биздин изилдөөбүз жана аңдообуз үчүн негиз болгон өзөккү маселелерди аныктап турат.

Жадыбал 2. Гурвантес жана Ханбогд сомондорунда тоо-кен жайларына байланышкан негизги маселелер. Изилдөөчүлөрдүн серебинен алынган маалымат.

Маселелер. Көйгөйлөр	Гурвантес	Ханбогд
Тоо-кен жайлар	Көптөгөн санда	Бирөө гана
Тоо-кен жайлардын көлөмү	Чакан жана чоң	Эбегейсиз зор
Ээлик	Монгол, кытай, корей	Эл аралык корпорация
Компенсация		
Каржылык	Чектелген	Ооба
Башка журтка көчүрүү	Чектелген	Ооба
#алуучулар	<20	> 100
Саясатчылардын ролу		
Жергиликтүү	Ооба	Ооба
Парламент депутаттары	Ооба	Ооба
Нааразылык чаралары		
Сөз менен	Ооба	Ооба
Тулкусу менен	Ооба	Ооба
Суунун өзөккү көйгөйү	Ооба	Ооба
Таасирден корголуу	Ооба	Жок
Медиа назары	Ооба	Ооба
Жемкорлук, паракорлук	Ооба	Ыктымал
Малчылар жаңжалы	Жогорку	Төмөнкү
Даттануу механизми	Жок	Ооба; үч тараптуу кеңеш

Бул изилдөө атайын бир өрнөктүк окуяны иликтөөнүн өзөккү маанисин жана рухун чагылдыруу мүдөөсүндө окуяга тикелей аралашкан изилдөөчүнүн үнүн тыңдоого алат. Талаа изилдөөлөрү тажрыйбасы мол изилдөөчүнүн да жеке үнү бар экендигин тааныйт жана бул үн табылгалар жаатында шардана кылууга төп келет. Монголиадагы тоо-кен өнөр жайынын коомдук таасири боюнча мындан да көбүрөөк илимпоздук үңүлүүлөр тууралуу башка да эмгектерден таба аласыздар (караңыз: Jackson, 2015; Myadar and Jackson, 2019).

Окуя баяны

Цэсу Пурэвсурэн

Мурда эч качан Гурвантес сомонунда болгон эмес элем, ошондуктан мен бардыгы тең Ханбогд (ХБ) сомонундагыдай эле болот ко деп элестеткем. Бирок бизди таптакыр башка географиялык чөйрөлөр күтүп турган экен. Кызыгы, Ханбогд сомонуна салыштырмалуу Гурвантес сомонунда ТОО-кен өнөр жайынан жабыркаган түтүндөр аз болуп чыкты. Чынында, мен тоо-кен жайынын айланасынан бир дагы үй-жайды көрө алган жокмун.

Мен тоо-кен жайларынан жабыркаган үй-бүлөлөр аз болсо керек жана алардын шарттары ОТ тоо-кен жайындагыдай начар болбосо керек, деп аңдай баштаганмын. Ханбогд сомонунда көптөгөн үй чарбалары бир кен жайдан улам жабыркаган, башка журтка көчүрүлгөн же компенсацияланган болчу. ХБда биз кен жайдын айланасындагы үй чарбаларын же башка тоо-кен иштерине байланыштуу инфратүзүмдү автоунаа айдап бара жатканда таасын көрө алабыз. Аба майданын, көптөгөн бургуланган оюктарды, жолдорду жана канжолдорду, электр чубалгысын жана ушул сыяктууларды камтыган ар түркүн чөйрөлөр тоо-кен иштетүүдөн улам тийешелүү таасирлер астында калышкан эмеспи.

Эгерде кайсы бир үй-бүлө компенсация төлөнүшү ыктымал болгон инфратүзүмдөн дээрлик 5 чакырымдай аралыкта жашаса, анда мындай малчынын бүлөсү кандай өзгөрүүгө учурап жаткандыгын ар ким эле таасын байкай алат. Эгерде малчынын үй чарбасы андан да алысыраакта жайгашса, анда аларга компенсация төлөнбөй деле калышы ажеп эмес жана алар даттанышып, компенсация төлөө талабын билдирген арыз жазышы ыктымал. Бирок Гурвантес сомонунун абалы башкача болчу жана мындагы кырдаалды чечмелеп аңдоо оңойго турган жок.

Ханбогд сомонунан айырмаланып, Гурвантес сомону абдан адыр-дөңсөөлүү жер болуп саналат. Биз малчылардын үй чарбалары адырлардын коксууларында далдаа жерлерде жайгашканын аңдадык. Эгерде биз миз малчыларды тапкан учурубузда деле, тоо-кен өнөр жай иштерине байланыштуу аларда эмне көйгөйлөр келип чыккандыгын элестетүүбүз кыйынгга турат, анткени бул аймакта абдан көп ар кыл тоо-кен компаниялары иш жүргүзүп жатышат.

Мисалы, төрт компания бир чоң кенди казып алышат, ошондуктан алар бири-бирине дээрлик жабышып калган. Эгерде ошол кен чыккан жерге жакын малчынын үй чарбасы бар болсо, анда бул түтүн үйдөгүлөр мындагы бардык ТОО-кен жайлардын таасири астында калышат. Бирок компаниялар малчылардын үй чарбалары үчүн жоопкерчиликти өз ара бөлүшүп алышкандыктан, сомондогу кырдаал Ханбогд сомонундагыга караганда бир кыйла татаалдашкан.

ХБ сомонундагы ОТ тоо-кен компаниясы менен салыштырмалуу, Гурвантес сомонундагы тоо-кен жайлары алда канча чаканыраак жана алар менен маектерди уюштуруу да кыйла жеңил болуп чыкты. Мындагы тоо-кен өнөр жай компаниялары менен болгон жолугушуулар абдан байсалдуу өттү. Бардык тоо-кен ишканалары кендеги казуу жүрүмүн түшүнүүгө салым кошуп, өз кен жайларынын ичинде ар кыл саякаттарды сунушташты. Биз болсок ХБ сомонундагы жана Гурвантес сомонундагы компенсацияланган кишилердин сандарын салыштырууну уланта бердик.

Ар бир тоо-кен жайынын өкүлдөрүнүн айтымында, алар анча-мынча гана малчынын үй чарбасына компенсация төлөп беришкен, бул көбүнесе 5тен 10го чейинки түтүндү камтыган. Гурвантес сомонундагы компенсация – бул сомондун борборунда үй жана андагы короо тосмосун (жалпы баасы – 17,500–21,000 АКШ долларынын ар-жак – бер жагын түзөт) сатып алууга бөлүнгөн акча каражаты. Тоо-кен иштери жана жергиликтүү жамаат үчүн негизги маселе – тоо-кен өнөр жай тармагынын ишканаларын иштетүү үчүн электр кубатын пайдалануу маселеси болду. Гурвантес сомону электр кубатын коңшу Кытайдан импорттойт.

Кытайлык/монголиялык ээликтеги Chinkhua MAK Company деген компания Түштүк Гоби аймагынын үч сомонуна КЭРден импорттолгон электр кубатын жабдыйт. Бул электр системасы тез-тез эле бузулууга дуушарланып турат; эгерде электр жарыгы өчсө, аны оңдоого бир аптадай же андан көп убакыт кетет. Бул жагдай биздин да эң чоң көйгөйүбүз болуп калды, анткени биз бир нече күн бою уюкфондорубуздун, компютерлерибиздин кубатын чыңдай албастан жана ал түгүл киринүү бөлмөсүндө чайкана албастан, кыйналган күндөргө тушуктук.

Компаниялар

Биз жергиликтүү калайык менен жолугушуудан оболу тоо-кен маселелерин аңдоо үчүн тоо-кен компаниялары менен маектерибизди баштадык; биздин талаа изилдөө жумуштарыбыздын алгачкы аптасы кен жайлардын өзүндө өттү. Биздин кенчилер менен эч кандай байланышыбыз жок болчу, ошондуктан сомондун акиминен (монголчо «дарга») көмөк сурадык. Оболу ал бизди SGS деген тоо-кен компаниясына багыттады. Бул компания алгач канадалык инвестицияга негизделген жана кийинчерээк ал Гонконгдогу компанияларга сатылган болчу.

SGS компаниясы малчылардын эки үй чарбасын компенсация төлөп, башка журтка көчүрдү, бирок дагы беш үй-бүлө ушундай мамилеге муктаж болчу. Алиги компания эми канадалыктарга таандык болбой калганына карабастан, стандарттары жана тейлөө маданияты жагынан кыйла эле «батыштык» болуп саналат. Бул компаниянын жакшы да, жаман да таасири орун алды. Мисалы, биз компенсация төлөнүшү керек болгон бир малчы айымга жолуктук. 70 жаш курагына эмгиче жеткен малчы чоң эне өзүнө компенсация төлөнүшү маселесин чечүү үчүн көп жылдар бою зарыга күткөн экен.

“Мен өзүмдүн кыштоомду бабаларымдан мурастап алган элем жана бул жер тилкесин балдарыма мураска бергим келген. Бул кыштоом SGS компаниясынын кенинин кампасынан болгону 1,5 чакырымдай алыстыкта жайгашкан. Кен казуу иштери башталды, эми ал кыштоодо байырлоого таптакыр мүмкүн болбой калды”.

Андан кийин монголиялык компания болгон МАК тоо-кен компаниясына бет алдык. Анда башка компаниялардагыдай бюрократиянын бир нече баскычтары жок эле. Биз долбоорубузду түшүндүргөнүбүздө, алар бизди ТОО-кен директорунун кабинетине түз эле алып келишти. Алдын ала жазылбасак да, ал жетекчи биз менен жолугушуудан кылчактап тартынып отурган жок.

МАК тоо-кен компаниясынын директорунун айтымында, ал көйгөйү бар киши менен эч кандай арачы жок эле кезигишип турат экен – бул турум маселени чечүүнү алда канча оңойлотот эмеспи. МАК тоо-кен компаниясы Монголиянын парламентинин (Улуу мамлекеттик кеңеш; монголчо: “Улсын Их Хурал”) депутатына таандык, ошондуктан ар ким бул компаниянын борбордук бийлик менен болгон байланышы тууралуу жоромол кыла алат. Кийинчерээк, биз малчылар менен жолугуп жатканыбызда, көпчүлүк тургундар МАК тоо-кен компаниясынын Ишканалык коомдук жоопкерчилик (ИКЖ) жаатындагы тажрыйбасын жактырбаган нааразылык пикирлерин ортого салышты.

Мисалы, бул компаниядагылар мектеп, жатакана же жол куруп, шаарчага салтанаттуу түрдө тартуулашат. Жергиликтүү тургундар болсо МАК тоо-кен компаниясы акчаны кийинчерээк Монголия өкмөтүнөн кайтарып алат ко деп шеек санап ойлошот. Калайыктын оюнча, бул компаниядагылар өздөрүн оң маанайдагы иштерди аткарып жаткандай ойлошот, бирок, чындыгында, алар мамлекеттин акчасын өз чөнтөгүнө кымыруу менен алек.

Андан кийин биз монголдук жана кытайлык биргелешкен Chinkhua Mak компаниясынын жетекчилиги менен жолуктук. Мен кытайлык аталышынан улам гана бул компанияга байланыштуу жергиликтүү тургундардан көптөгөн даттанууларды жана жаңжалдуу пикирлерди угам го деп күткөм. Бирок, чындыгында, кырдаал биз күткөндүн тескериси болду. Малчылардан же жергиликтүү бийликтерден Chinkhua Mak компаниясынын дарегине эч кандай даттануулар жана жаңжалдуу арыздар айтылган жок, анткени бул компания эрежелерди жана жолдомолорду кылдат сактайт экен.

Биз жергиликтүү тургундар жолугушууларда көйгөйлөр үчүн алар кытайлардын компаниясынын ордуна, тескерисинче, монголиялык МАК тоо-кен компаниясын күнөөлөп чыгышкандыгына күбө болдук. Анын жүйөөсү мындайча экен: МАК тоо-кен компаниясынын көмүр жууган жайы бар эле, ал эми жергиликтүү тургундар бул компания сууну көп ысырап кылып колдонот деп шектенишет экен. Чөлдүү Гоби аймагынын калайыгы үчүн эң кымбат нерсе – суу экендиги түшүнүктүү. Башында мен балким, жергиликтүү калайык кытайлардын гана тоо-кен казуусуна каршы болсо керек, эгерде мында кытайлыктар иштетчү кен бар болсо, анда жергиликтүү жамаат түйшүк жаратат ко, деп ойлогон болчумун. Chinkhua Маk компаниясы менен жолуккан чагыбызда, биз кытайлыктардын катышуусу мында негизги маселе эмес экенин аңдадык.

Эгерде тоо-кен жайы айлана-чөйрөнү булгап, малчыларга дүрбөлөң түшүрүп жатса, анда ал кытайлыкка, корейлыкка же монголго таандыкпы – айырмасы жок. МАК компаниясынын жергиликтүү калайык менен өз ара көйгөйлөрүнүн себеби сууга байланыштуу болду; буга чейин эле Гобиде суу таңкыстыгы бар эле да. МАК компаниясы көмүр жуугуч ишканаланы же майдалоочу ишканаланы ачканда, алар, – компания чет элдиктерге таандыкпы же жокпу, ага карабастан, – пайда көздөп сырттан келгендерге коёндой окшош болчу. Малчылар болсо жакын арада суу таптакыр жок болоорун сезип жатышты.

Андан соң биз алда канча чаканыраак болгон кытайлык жана монголиялык компаниялары менен жана жаңы эле түзүлө калган бир монгол компаниясы менен жолуктук. Мурдараак эскерилип өткөн төрт компаниянын (SGS, МАК, Chinkhua МАК, Ususkh Zoos компанияларынын) бактысы бар экен, анткени алар бул сомондун түштүк тарабындагы жер тилкелеринде кен казуу менен алектенгендиктен, мындагы жергиликтүү жамааттын нааразылык чараларына туш болгон жок.

Нарийн Сухайт кендер топтомунда кен казуу иш-аракеттери дээрлик 20 жылдай убакыттан бери жүргүзүлүп келди. Chinkhua Маk компаниясы мында өз ишин алгач баштаган чакта, малчылар менен жергиликтүү тургундардын тоо-кен жайын казуу тууралуу түшүнүгү деле жок болчу. Ошентип, эртерээк башталган кенчилик ишмердиги анча деле көп жаңжалга тушуккан эмес. Жергиликтүү коомчулук ошол кезде алардын тоо-кен өнөр жайы жаатында билими канчалык тайыз болгонун да айтып беришти. Бир малчы 10 жылдан кийин эмне болушу мүмкүн экендигинен эч кандай кабары жок болгондугун айтты. Ал ташылып келип жаткан эбегейсиз зор жабдууларга жана техникаларга суктанчу экен, бирок алардын айлана-чөйрөгө, мал багууга жана саламаттыкка канчалык зыян келтирээрин эч качан түшүнгөн эмес. Эми булактын суусу, жаратылыш жана жайыттар ойрондолуп калган чакта, келтирилген зыян орду толгус болууда.

“Биз башка жер тилкелерин мындан да көп компаниялардын ойрон кылышын эч каалабайбыз”, – дешет жергиликтүү тургундар. Калайык көбүнесе алгачкылардан болуп келген тоо-кен ишканаларына алардын сууну кантип колдонгондугу, кантип жергиликтүү тургундарды иш орундарына жалдабагандыгы жана ушул сыяктуу арыздарын айтып, бул компанияларга ачууланып келишет. Дагы эле компенсация же башка журтка көчүрүү көйгөйлөрү чечилбей калган үй-бүлөлөр кезигет. Бирок калайыктын көпчүлүгүнүн тоо-кен компанияларына карата анчейин көйгөйлөрү жок”.

Акыркы жылдары жергиликтүү коомчулукта улам жаңыраак тоо-кен жайлары улам көп түйшүктөргө кабылып жатышты. Анын себеби эмнеде? Бул – алгачкылардан болуп келген төрт тоо-кен компаниясы дурус иштеп, ал эми жаңы кен жайындагылар начар иштеп калгандыгынан улам эмес. Болгону – алгачкы компаниялар жергиликтүү жамаатка тоо-кен өнөр жайы-

нын ишмердиги канчалык жаман экенин үйрөткөн сабак өтүп койгондугу. Муну жергиликтүү жамаат мезгил өткөн соң гана аңдай алды.

Жергиликтүү калайык бизге 4 компания казып жаткан кен жайлардын таманында 16 булак бар болгондугун айтышты. Азыр алардын бири да жок. Ошентип, малчылар калган жерлерди коргоп калууну самашат. Маселен, жергиликтүү тургундар бир чакан кытайлык тоо-кен компаниясынын ишмердигин төрт жылга токтотуп салышты. Малчылар жолдорду бууп, нааразычылык чараларын өткөрүп, борбор шаардан жрандык коомдун жигердүүлөрүн алып келишти да, кенди иштетүүнү токтотуу үчүн колунан келген аргаларынын бардыгын жасашты.

Малчылардын баяндашынча, тоо-кен компаниясы нааразычылык чараларын токтотуу үчүн кээ бир кылмыштуу топторду да жалдаган экен. Бул ыкма нааразычылык чарасынын кайсы бир очогунда өзүн актады, бирок компаниядагылар бузукуларды дайыма эле жалдай алышпады, анткени бул да көп чыгымга алып келген сыяктуу. Андан кийин тоо-кен компаниялары ар бир түтүндүн бүлөсү менен бир-бирден мамиле түзө башташты. Алар, ошондой эле, бул компания кайсы бектиктин (айыл өкмөтүнүн) аймагында кен казса, ошол бектикке демөөр кылуу корун ачууга өттү.

Бирок жаңжалга алигиче чекит коюла элек. Ар кандай компенсациялык келишимдерден кийин жана тоо-кен амалдарына жана жергиликтүү коомчулукка каражат сарптоодон кийин, Chinkhua МАК компаниясынын акча каражаты жок калды. Жергиликтүү жамааттын коомдук корунан тышкары, бул компания Кытайдын чек арасына чейин көмүр ташуу үчүн 18 чакырымдай автоунаа жолун салабыз, деп да убада кылган. Бирок компания каржылык таңкыстыктын айынан эми жол долбоору үчүн төлөмдөрдү төлөөгө дармансыз болуп турат. Ошентип, бул компания, жергиликтүү коомчулуктан тышкары, эми жол куруу боюнча келишимди аткаруучу тарап менен өзүнчө жаңжалга да кириптер болууда.

Биз өзүбүздүн талаа изилдөө жумуштарыбыздын маалында жол тосуу нааразылык чарасына күбө болууга мүмкүнчүлүк алдык, бирок бул жолу жолго бөгөт койгондор малчылар эмес болуп чыкты! Бул ирет нааразылыкка чыккандар – эки жыл мурун автожол салуу үчүн жалданган компаниянын өкүлдөрү болуп чыкты. Жолду тосуу – Гоби аймагы боюнча тоо-кен ишмердигине каршы уюштурулган чаралардын ичинен эң мыкты ыкма болуп калды көрүнөт. Эгерде кандайдыр бир көйгөй келип чыккан болсо, анда бардык иш таштоолор жол таманында өткөрүлөт.

Бул ыкма Кытайга көмүр ташып өткөрүүгө тоскоолдук жаратат. Бул тажрыйбадан улам, кишилер “стратегиялык кендер” деген жарлык тагылган долбоорлор мамлекет үчүн да, жергиликтүү калайык үчүн да пайдалуу деп андашат. Ошентип, малчылар Нарийн Сухайт сыяктуу ири стратегиялык кендер – жакшы, бирок Жавхлант Орд, Монгол Чадал жана Түштүк Гоби көмүр кени сыяктуу майда кендерди иштетүүгө болбойт, деп санашат.

Кийинки сапарыбыз – абдан кызыктуу болгон South Gobi Coal Trans компаниясына багытталды. Бул – жаңы түзүлгөн компания, бирок улуттук парламенте мурда каржы министри болуп иштеген чоң колдоочусу бар. Жаңы иш баштап жатса да, бул компания бүткүл өлкө боюнча чоң сенсацияларды жаратты. Биринчиден, ал илбирстер байырлаган Тост Тосонбумба деген тоодо жайгашкан.

Мындан улам, Snow Leopard Trust эл аралык бейөкмөт уюму бул толуу аймакты корук аймагына айлантууга далаалат жасады. Алар бул багытта иштеп жатканда, Snow Leopard Trust

уюмунун геологдорунун бири түшүнүксүз жагдайда каза болгон. Аны тоо-кен компаниясынын кишилери өлтүрдү деген айың кептер да чыккан. Экинчи чоң маселе – бул алиги тоо-кен компаниясы кенди жергиликтүү тургундар тарабынан “Оазис” деп аталган өзөндүн боюна жакын жерден казгандыгы болду.

Бул тоо өзөнү соолубас азганактай өзөндөрдүн бири болуп саналат, ошондуктан жергиликтүү калайык көзгө басар суу булагын коргоо үчүн баары жоктун баарынан кечүүгө даяр. Бүтүндөй сомондогу жападан жалгыз жашылча бакчасы дал ушул өзөндүн боюнда жайгашкан. Азыркы тапта жергиликтүү жигердүүлөр нааразычылык чараларын уюштуруп, компанияны сотко берүүдө – ушуга чейин алар 30дан ашык соттук териштирүүлөргө катышып, бардыгынан тең утулууга дуушар болушту.

Андан соң саясатчы да болгон бир журналист South Gobi Coal Trans тоо-кен компаниясына өз чабуулун баштады. Монголиянын Журналисттер биримдигинин президенти катары ал 26 ЖМКнын өкүлдөрүн Гурвантес сомонуна алып келип, мында тоо-кен иштери боюнча маалымат жыйынын уюштурду. Журналисттер Тост Тосонбумба жаатында жалпы улуттук талкуу өткөрүштү; балким, алар медианын кысымы менен же шайлоо мезгилинде таасир тийгизүү аркылуу алиги тоо-кен компаниясынын лицензиясын жокко чыгарабыз деп ойлошкон сыяктуу.

Мындагы кызыктуу суроо төмөнкүчө: башкы журналист чындап эле экологияга кам көрдүбү, же парламентке шайланууну гана көздөдү бекен? Анын жүрүм-туруму терс болсо да, ал жакшы иштерди кылып жаткан. Ал үчүн башкалардын кадыр-баркына шек келтирүү мааниге деле ээ эмес. Ал лицензияны жокко чыгаруу үчүн далаалат жасай алмак, эгерде ал шайланып калса, анда малчылар үчүн утуш болмок. Бирок шайлоодон кийин лицензия кайра эле чыгарыла бериши мүмкүн болчу.

Башка бир мисалды алсак, сот Гурвантес сомонун SGS компаниясы менен талашты чечүүгө шыктандырган бир окуя орун алган. Көп аракеттерден соң, бул талаш-тартыш да артта калып, өз ара макулдашууга жетишилген. SGS компаниясы символдук 1 АКШ доллары үчүн бир кен казуу лицензиясын артка кайтарып берди. Бир жылдан ашык убакыттан кийин арачы болгон киши өлкөдөн чыгып кеткен соң, алиги макулдашуу жаатында борбор шаардагы сотто иш козголгон.

Бул сот ишинде 1 АКШ доллары туура эмес төлөнгөндүгү, ал накталай төлөнбөстөн, жарандык парламенттин токтомуна ылайык берилиши керектиги айтылган. Ошентип ал бүтүм жараксыз болуп, макулдашуу жокко чыгарылды да, лицензия компанияга кайра кайтарылган. Ошентип, жергиликтүү коомчулуктун ишеними да жокко чыкты.

Биздин тоо-кен жайларына сапарларыбыз кызыктуу болду. Биз ошондой эле шаарчадан кыйла алыс жайгашкан корейлык алтын кенин өндүрүү компаниясын жана сомондун түндүк бөлүгүндөгү башка кен жайларды да кездик. Бул AGM деп аталган компания Улуттук корук аймагынын чордонунда жайгашкан Алтын Тоо деген дөңсөөдөн алтын казып алып жаткан. Натыйжада, пайдалуу кендер казылып алынбашы керек болчу, бирок борбордук өкмөт AGM компаниясына лицензия берүү үчүн кендин жер тилкесин жалпы корук аймактан кесип салган чечим чыгарды.

Балким, ал жерде бир уруктун ондон ашык түтүн болгон өкүлдөрү байырлап жатикандыр, ошого карабастан азганактай кишилер өкмөттүн өзгөртүүсүнө жана кендин корукта жайгашуусуна каршылыктарын билдиришти. Бул тоо-кен жайынын тегерегиндеги калк аз болсо да, азыр бүткүл өлкө бул тоо-кен компаниясы тууралуу кабардар. Бул жерде ооруларды айы-

ктыра турган “сыйкырдуу суу” дегенди билдирген “Рашаан” булагы бар болчу. Эл арасында абдан даңазалуу болгон бул суу көзгө абдан пайдалуу; калайыкта дээрлик сокур болуп калган кеселдерди бул суу менен айыктырууга болот деп айтылып келет.

Бирок AGM Mining компаниясы бул суу менен казылган алтындарын жууй берип, акыры булак кургап кеткен. Бул жерге жыл сайын Монголиянын батыш бөлүгүнөн көптөгөн кишилер зыярат кылышчу; эми алар оор жоготуу үчүн арман кылышууда. Калайык “сыйкырдуу суунун” ойрон болушу жаатында эч нерсе кыла албагандыгы абдан өкүнүчтүү. Шаардык тургундар, дубан тургундары, ал тургай ошол эле өзөндүн жанындагы бир эле бектиктин чегинде байырлагандар да мындай ири зыянга көңүл бурушпайт жана бул окуя боюнча эч кандай иш-аракет кылышпайт.

Бардык сурамжыланган тоо-кен компаниялары компенсация төлөө боюнча так жол-жобо жок экендигин айтышты. Мыйзамда “тараптар келишим түзүшү / макулдашуусу керек” деген бир гана сүйлөм бар (Mongolia Mineral Law, 2006). Көпчүлүк тоо-кен компаниялары компенсация түйшүгү өкмөткө жүктөлгөн деп билдиришти. Ошентип, кээ бир тоо-кен компаниялары өздөрүнүн жергиликтүү тургундарга компенсация бербешин жана жолдорду салбашы керектигин, анткени алар салыкты борбордук өкмөткө төлөшкөндүгүн айтып келишет.

Алар салык төлөгөндөн кийин, эми өкмөт жергиликтүү компенсация маселелери, жолдор жана таасирлер жаатында иш алып барышы керек деп өз жүйөөлөрүн келтиришет. Тоо-кен өнөр жай тармагындагы жетекчилердин бири бизге жергиликтүү калк менен иштөө боюнча жашыруун саясатын айтты. Акча же башка нерселерди берүүнүн ордуна, малчыларга борбор шаардан эки бөлмөлүү батир сатып бериин алда канча жакшы. Андай иш аткарылган болсо, анда бул малчылар кайра өз журтуна кайтып келип, кайрадан арызданып отурбайт. Бул ыкма тоо-кенинин көйгөйүн чечүүнүн өзгөчө кыпындай болгон ыкмасы сыяктанат. Тоо-кен компаниялары мындай тажрыйбага чекит коюшту. Чоң компаниялар болсо башка компаниялар тарабынан колдонгон эл аралык стандарттарды өздөрүнө кабыл алышты.

Өкмөт

Жергиликтүү бийлик малчылар менен тоо-кен компанияларынын ортосунда камалып турат. Алар жетиштүү ыйгарым укуктарына ээ болбогондуктан, кайсы бир тарапта гана боло алышпайт. Алар тоо-кен жайларын сындай да алышпайт, анткени борбордук өкмөт лицензияны буга чейин эле берип салган; жергиликтүү бийлик мындай уруксат жаатында эч нерсе кыла албайт.

Ошондой эле өкмөт жергиликтүү тургундарга да ырайымсыз мамиле кыла албайт, анткени алар келээрки шайлоодо жеңилип калышы ажеп эмес. Ошентип, аткаминерлер жергиликтүү жамаат алдында өз жүзүн жоготпой туруу, жана тоо-кен компаниясына жамааттык долбоорго же жамааттык пайда үчүн «кайрымдуулук» салымын кошууга уруксат берүү аркылуу өз кызматын сактап калуу менен алпурушуп келишет.

Бул жагдай төбөлдөрдүн калайык арасында кадыр-барктуу бойдон калышына жана кайра шайлануусуна огожо болот. Бир тоо-кен компаниясынын кызматкери: «Шайлоодон кийинки эки жыл менен кезектеги шайлоого чейинки эки жылдын ортосунда айырма бар. Аким өз ара түшүнүшүүгө шыктандырып кирет, анан бир жыл өтөт, андан соң алар натыйжаларды көрүү үчүн ыкчамдап иш алып барышат жана бул жүрүм дагы эки жылдык мөөнөттү талап кылат», – деп айтканы бар.

Талаада изилдөө жумуштарыбызга эки аптанын жүзү болгон соң, биз өзүбүздүн талаабыздагы тоо-кендер жаатында бир кыйла дурус аңдай түштүк, бирок биз дагы эле үй чарбаларын табуу үчүн далаалатыбызды уланттык. Малчылардын конуштарын табууда жергиликтүү бийлик өзгөчө көмөк кылды. Биз бектиктин (“баг”) расмий жетекчилерин маекке тартып, алардан биз менен бирге малчылардын үй чарбаларын кезүүлөрүн жана сомондогу төрт бектиктин ар биринде фокус топтордун жолугушууларын уюштурууну өтүндүк. Ал эми Ханбогд сомонунда болсо жергиликтүү бийлик ОТ тоо-кен компаниясына макул болууга ыктаган.

Ханбогд сомонунун өкмөтүндө иштеген маектештерибиздин бири өздөрүнүн ОТ тоо-кен компаниясына көзөмөл кылуудан үйрөнгөнгө караганда, бул компаниянын өзүнөн чындап үйрөнүшкөндүгүн шардана кылган эле. Бирок Гурвантес сомонунда кырдаал башкача болду, анткени мындагы тоо-кен компаниялары залкар эл аралык корпорациялар эмес жана Гурвантес сомонунда кендердин көптөгөн түрлөрү бар. Ири улуттук компаниялар алда канча зор бийликке ээ болуп, жергиликтүү бийликти айланып өтүп, өз маселелерин чечип алышы ажеп эмес.

Калган компаниялар өкмөт менен тыгыз кызматташууга даяр. Жергиликтүү өкмөт менен иштөөдөгү эң чоң көйгөй – жемкорлукта айыпталуу болду. Мамлекеттик расмий кызматкерлер өздөрү курган маектерде жергиликтүү бийликтин ыйгарым күчү жок экендигин жана лицензияларды жокко чыгарууга акылары жоктугун белгилеп айтышкан. Алар үчүн борбордук бийликтин, малчылардын жана тоо-кен компаниясынын ортосунда болуу өтө оор мүшкүл.

«Малчылар бизге арызданып келишет, бирок биздин колдон келген аргабыз эле тоо-кен иштерин бир нече күнгө токтото туруу жана аларга көйгөйдү оңдоо үчүн эскертүү берүү болуп саналат», – деп сомондун өкмөтүнөн билдиришти. Жергиликтүү коомчулук болсо сомондук өкмөттү эч нерсе кылбай жатат, деп күнөөлөйт, бирок ошого карабастан жергиликтүү бийлик малчылардын укугун коргоо жана жерди коргоо боюнча иш алып барууда. Жергиликтүү расмий жетекчилер сомондогу кен жайларга лицензия ыйгаруу жаатында сомон бийлигинин чектелген ролу тууралуу борбордук өкмөт, парламент мүчөлөрү жана Тоо-кен өнөр жай министрлиги тарабынан коомчулукка акыйкатка төп маалымат айтылышын каалашат.

Гурвантес сомонунун акими: “Чечим кабыл алуучу Мамлекеттик агенттиктин же бөлүмдүн башчысы келип, калайыкка чындыкты айтуусу керек. Бизди жетишинче ич ара чатакташтырып келишти. Мындай кырдаал эч майнап бербейт”, – деп айтты.

Гурвантес сомонунун жамааты Түштүк Гоби дубанынын (монголчо *Өмнөговь аймаг*) борбору Даланзадгад шаарынан Гурвантес сомонунун борборуна чейин асфальт жол курууну самайт. Автоунаанын чаңынан улам үч сомон - Ноён, Севрээ жана Гурвантес сомондору – өтө начар кырдаалга кептелишкен, анткени алар Даланзадгаддан Гурвантеске чейинки чаңдуу жүк ташуучу жолдун боюнда жайгашкан. Бардык тоо-кен жайларына азык-түлүк, керектүү жабдуулар жана мунай заттары дал ушул чаңдуу жол аркылуу ташып жеткирилет.

Ноён сомонундагы Тегга компаниясы да бул унаа жол аркылуу көмүр ташып турат. Бул үч сомондун малчылары 2018-жылы жолдорду тосуу ыкмасын колдонуп, нааразылык жыйындарына чыгышты. Алар эч кандай макулдашууга жетише алган жок. Өкмөт жүк ташуучу унаалардын канжолдон чыгып кетишине жол бербөө үчүн эски жолду оңдоп, жол жээгине топурак төшөө менен чектелди.

Сомондук бийликтер тоо-кен компанияларынын асфальтталган жолду куруусун каалашат: бул милдетти келээрки шайлоого тагуу алгылыктуу. Бирок тоо-кен компаниялары ар бир компания канча акча каражатын салым кылышы жаатында ич ара макул эмес. Мында чака-

ныраак кендер да, чоңураак кендер да бар, андыктан жол курулушу үчүн төлөмдөр ар кандай болот. Көпчүлүк тоо-кен жайлары жол куруу – өкмөттүн өзүнүн иши деп айтып келишет. Бир тоо-кен компаниясынын директору мындай деген оюн айтты:

“Өкмөт өз милдетин аткарбайт, демек, алар 20 чакырым автоунаа жолун курушпайт. Өкмөт тоо-кен компанияларынан өкмөттүн өзүнө таандык милдеттерди аткарууну талап кылышы керек деген эч кандай эреже жок. Кытай өкмөтү өнүгүүгө өбөлгө түзүүчү бардык иштерди өзү эле аткарып жатпайбы”.

Гурвантес сомонунун борборундагы тургундар дагы, – айрыкча ишкерлер, – өкмөт менен күрөш жүргүзүп келет, анткени тоо-кен иштери башталганга чейин таптакыр башка унаа жол колдонулган болчу. Андан кийин тоо-кен өнөр жайынын жүк ташуучу унаалары жаңы жолду, чын-чынына келгенде, өтө чаңдуу канжолдорду жаратып, сомондун калкынын тынчын алышты. Сомондун калайыгынын аңдашында, эгерде сомондун ичинен аралап өтпөгөн асфальт автожол Кытайдын чек арасына чейин жеткирилсе, анда сомондогу ишкерлер банкрот болушу ажеп эмес. SGS, Chinkhua МАК, МАК, Usukh Zoos компанияларына таандык тоо-кен жайларынан чыккан асфальтталган сейрек жолдор Монголиянын КЭР менен чек арасын көздөй багытталган. Жергиликтүү сомондук бийлик тоо-кен компаниясы заманбап канжолду ишканалык коомдук жоопкерчилик (ИКЖ) аракеттеринин алкагында куруп беришин каалайт.

Малчылар

Изилдөөнүн эң кызыктуу жери – малчылар менен тыгыз алакалар болду. Биз тоо-кен өнөр жайынын айынан келип чыккан жаңжалдар, – анын ичинде малчылардын ич ара кагылышы, жана тилекке каршы, үй-бүлөлөрдүн ичиндеги тирешүүлөр, – орун алгандыгы жөнүндө кабардар болуп калдык. Мында жер – өтө кеңирсип чалкайып жатат, бирок кээ бир жерлерде гана суу бар, ал эми тоо-кен энэр жай ишканалары дал ошол анча-мынча жерлерде иштеп келет.

Ошентип, малчылардын тоо-кен жайларына жакын чөйрөдө калуудан башка айласы жок. Шаардыктар эч качан малчылардын мындай акыбалын түшүнө алышмак эмес, ал тургай, малчыларды сомондун борборунун тургундары да анчейин түшүнүшпөйт. Кээ бир учурларда сырттан келгендер бул малчы делгендер жөн эле өз конушунун жанындагы тоо-кен жайынан акча доолап алууну каалашат ко деп ойлошот. Бирок бул – тек гана түшүнбөстүк. Малчылар эгерде бороон-чапкын болсо, анда алар эч нерсени көрө албай калышат, деп билдиришти.

Бул аймакты чаңдуу бороон каптап турат. Бул жагдайга биздин изилдөө тобу буз чек ара тарапка барганда өз көзүбүз менен күбө болдук. Чаң ушунчалык катуу болгондуктан, биз жолду көрө албай калдык да, автоунааны токтотуубузга туура келди. Биз токтогон жер тоо-кен өнөр жайынын тажрыйбасына чукул байырлап жаткан үй-бүлөлөрдүн конуштарына салыштырмалуу бул кен жайлардан алда канча алыс болчу. Эмесе, мындай кен жайдын жанында турмуш-тиричилик өткөрүү канчалык азаптуу экендигин өзүңүздөр элестетип көрүңүздөр.

Кээ бирөөлөр тоо-кен иш-аракетинен пайда көздөп жатканы деле анык. Сомондогу, аймактагы (дубандагы) же Улан-Батордогу кээ бир кишилер нааразычылык билдирип, тоо-кен компанияларынан акча өндүрүп келишти. Тоо-кен компанияларындагылар жөндөн жөн акча табам деп ким болсо да кыйкырып чыга калып жатат, деп ойлошу ыктымал. Бирок, эгерде биз малчылардын тагдырын назарга алчу болсок, анда колунда 200–350дөй гана мал туягы бар жакырыраак малчылар компенсация алуу үчүн умтулса болот.

Эгерде тоо-кен компаниясы менен келишимге жетишилсе, анда алар алар башка журтка көчүүгө даяр болушу мүмкүн. Биздин маектештерибиздин биринин 250 туяк малы бар болчу жана бул малчы аял Кытайдын ээлигиндеги чакан кендеринин биринен 50 миллион тугруг (17750 АКШ долларына тете) компенсация алган Бул акчага ал аял баасы 30 миллион тугруг (10 600 АКШ доллары) көлөмүндө турган бир үйдү сомондун борборунан сатып алды жана андан тышкары бир автоунаага ээ болду. Күйөөсү мал багууну уланта берген чакта, ал айым балдары менен сомондун борборуна көчүп келди.

Мындагы өзөккү маселе – жергиликтүү коомчулук тоо-кен өнөр жайы менен кошо келген тез өзгөрүүлөргө даяр эмес болуп чыккандыгы. Компенсация алган үй-бүлөлөрдүн көбү дал ушундай абалда турат. Алар сомондун борборуна көчүп келип, унаа сатып алып, ашкан акчасы бир нече айга, ал тургай, бир нече күнгө чейин эле жетип берсе, кубанычка балкышат. Жашоо тез өзгөрдү, ал түгүл компенсация берилген учурда да малчылардын каржылык сабаттуулугу төмөн болчу, анткени алар буга чейин эч качан мынчалык чоң көлөмдө накта акчалай төлөмгө ээ болушкан эмес болчу.

Жавхлант Орд жергесиндеги бир малчы айым: “бир жолку кабыл алуудан көрө, айлык маянасы менен же квартал сайын айлык акы сыяктуу түрдө компенсациялык акча алсам жакшы болмок эле”, – деген оюн билдирди. Бул пикир эмне үчүн жапырт накталай төлөмдөрдөн оолак болуу керектигин баса көрсөтөт. Жакын арада эле акчанын баары сарпталат жана автоунаа бузулат. Жеке киши болсо тоо-кен тармагында иштөөгө аракет кылат, бирок ал жакта жумуш орду чамалуу.

Балким, алар үйдү сатып, кайрадан малчы болууга аракет кылышы керектир? Бирок аларда эми мындан ары кыштоо үчүн конуш жайы (монголчо “овулжуу”) жок, анткени бир овулжуунун баасы 50–60 миллион тугруг акчанын (17.750–21000 АКШ доллары) тегерегинде болот, кээде андан да кымбатка түшөт. Эгерде алар элеттеги башка жерге барчу болсо, анда ал сомондогу башка малчылар аларды “келгин” катары мазакташып: “сен өз жериңди саттың, эмнеге азыр бул жерде жүрөсүң? Кетип калчы!” – дешет. Бул жагдай – тоо-кен өнөр жайынын ишмердигинен улам келип чыккан чоң социалдык көйгөй.

Малчылардын башка бир тобу – туяк саны 500дөн ашуун малы барлар. Сурамжылангандардын биринин өз чарбасында 1300дөй туяк малы бар экен. Ал айымдын айтымында, анын кирешеси жылына 90 миллион тугруг (32 миң АКШ доллары) акчага жетет. Бул акча жазында бир убакта табылат. Эгерде малчы жыл сайын жазында 90 миллион тугруг акчага жетип турса, андайлардын кимиси эле башка журтка ооп кетүү үчүн 50 миллион тугруг акчага көз кызартсын? Малчылардын бул түрү өз кыштоосун (« овулжуу») сактап калып, буга чейинки тиричилигин ошол бойдон сактагысы келет. Бирок аларга тоо-кен өнөр жайынын компаниялары тарабынан кысым көрсөтүлмөкчү.

Тоо-кен өнөр жайынын өкүлдөрү: “Көпчүлүк адамдар жер укугун сатты, сиз гана калдыңыз: эгерде сиз макул болбосоңуз деле, биз баары бир ишибизди баштайбыз. Ошондо сиз бир тыйын албай каласыз жана бул жерде жашоо сизге кыйын болуп калат”, деп айтуусун улантып келишет. Бул жагдай малчыны өтө кыйын абалга такап салат. Эгерде алар тоо-кен жайынын жанында жашоону улантышса, анда чаң, ызы-чуу, жардыруу, ж.б. адам чыдагыс кырдаалга кириптер болот. Кээде мал-жан адашып кен жайдын аймагына кирип кетип, биротоло көздөн кайым болгон учурлар кездешет.

Малы аз болгон бир түтүн бар болчу. Кубаттуу бир тоо-кен компаниясы келип, ал малчынын жайлоосунун жанына эбегейсиз зор тосмо куруп салды. Жаныбарлар тосмодон өтө албаган-

дыктан, мал жолдон өтүшү керек болду. Башка компаниялар дагы жолдун ошол өйүзүндө болгондуктан, жайыт үчүн жер өтө тар. Биз бул малчы аялды «башка бектиктин аймагына көчүп кете алаар белеңиз?» деп сураганыбызда, ал малчы аял бизге мындай деп айтты:

“Тост бектигине көчүп кетүү абдан коркунучтуу. Алар бизди “өз жериңди тоо-кен ишканасына саттың” деп жекиришет. “Сиз бул жакка келбешиңиз керек, кээ бирлери бизди кайра көчүп кет деп ташбараңга алышкан. Ошондуктан мен мал туягын көбөйткүм келбейт. Мени жана менин балдарымды бага тургандай эле анча-мынча мал калышын каалайм. Мындан ары эч жайыт жок, мен малды жалгыз кайтара албайм да”.

Ал күйөөсү менен жакында эле ажырашып кеткен. Кайра эле баягы тоо-кен көйгөйлөрү жана алар менен илээшип келген түшүнбөстүктөр буга чебепкер болду. Ал айымдын үйүнүн жанында жаңы таш казуучу компания иштей баштады. Алар сомондогу калайыкка бул жерге келип, ташты казгыла деп айтышкан. Ал күйөөсү менен тосмонун сыртында жумуш күтүп кезекте турган. Кымгууттукта котолоп чогулгандар тосмонун ичине кире башташкан жана ошол учурда күзөтчү бул айымды чаап жиберген.

Андан кийин аялдын күйөөсү күзөтчү менен мушташа кетип, абакка камалган. Эң олуттуу мүшкүл нерсе – тергөөчү ага урушту күзөтчү эмес, күйөөсү баштады деп жазылган бул аялдын жасалма колу койдурулган документти көрсөткөнү болду. Бул – жалган эле. Натыйжада күйөөсү алиги компаниядан бул аял өзү үчүн акча алган го, ошого ылайык анын өзүн каматып салган го, деп шектенип калган. Ошентип, ал өз аялы менен ажырашышы келген.

Тилекке каршы, ал өз ысымынын актыгына кантип жетүү керектиги же кантип компанияны сотко берүү керектиги тууралуу эч бир арганы билген эмес. Ал компаниянын жанында өтө эле кыпындай пенде болчу, анын арызына эч ким көңүл бурган да эмес. Ал бизден укуктук жааттан көмөк көрсөтүү боюнча жардам сурады. Сырттан байкоочу катары караганда, ушундай өнүккөн заманда маалыматка жана билимге болгон укугунан айрылган кишилердин укуктары бузулуп жана мындай кишилер акчалууларга салыштырмалуу мажирөө болуп калып жаткандыгына күбө болуунун өзү өтө өкүнүчтүү.

Монголия адам укуктары жөнүндө көп айтат, бирок иш жүзүндө адам укуктарын коргоо механизмдери жалпы мамлекеттик мыйзамдарда жок. Алиги малчы айым башка кишилердин мамилесинен улам бөлөк-бөтөн жакка журт которуп кетүүдөн айбыгып жүргөнүн айтат. Чын-чынында, дал ошондой эле кырдаал Ханбогд сомонунда да, – биз ал жерде изилдөө баштаган чагыбызда, орун алган болчу.

2016-жылы калайык ар кандай сомондорго журт которуп кеткенде, же отор менен (тийешелүү мезгилде жайыт кубалап) көчүп барган чактарда өздөрү келгин катары кантип кордолушканын айтып беришкен. Башка сомондордун тургундары алардын жергесинде ОТ тоо-кен компаниясы бар экениндигине ичи тардык кылышкан жана Ханбогд сомонунун бардык калкы ОТ тоо-кен компаниясынан марытаар арбын акча алышкан деп жоромолдошкон. Адаттагыдай эле, же аба ырайы бузулганда, же мал оту жок болгондо малчылар көчүүгө аргасыз болушат эмеспи. Эми болсо кишилер чоочундардын мал-жанын өз жайытына жакын жолотпоо үчүн өздөрүнө таандык кудуктарды кулпулап бекитип калышты.

Жергиликтүүлөр башка жактан көчүп келген малчыларга өз жерин сатуу канчалык жаман иш экендигин жана келгиндердин өз малын бул жакта жаюуга акысы жоктугун айтып, ачуу кыйкырышат. Ары-бери көчүп жүрүү, негизи, Монголиянын көчмөн маданиятына таандык салт, бирок кишилер көп нерсени өзгөртүшүүдө. Бирок азыркы тапта тоо-кен өнөр жайы улам

терең сүңгүгөн аймактарда салттуу жөрөлгөлөр жана мамилелер дээрлик жокко эсе болуп баратат.

Биз 2018-жылы Ханбогд сомонуна кайтып келгенибизде, Ханбогдун бир малчысы кудуктун айынан теги Цогтцеций сомонунан болгон башка бир малчыны атып өлтүргөн окуя болду. Ошентип, малчылардын бири өмүрүнөн айрылды, экинчиси абакка кесилди. Ошондо Ханбогд жергесинин малчысы өзүнүн туягы 1000ге жеткен үйүр малы менен Цогтцеций сомонуна көчүп келген экен. Ошол жылы аба ырайы чынында эле начар болчу. Мал четинен кырылып жаткан.

Ошентип, Ханбогдун алиги малчысы жаңы жайытка барганда, Цогтцеций сомонунун малчысы ага “өз жериңди ОТ тоо-кен компаниясына сатып ийдиң!» деп кыйкырып, ачууланган экен. Албетте, кимдир бирөө кудукту бекитип, суу бербей турганда, өзүнүн үйүр малы кырылып жатканын көрүү ким болбосун үчүн абдан кыйын болсо керек. Андан соң келгин малчы өз кудугундагы суудан бөлүшүүдөн баш тарткан берки малчыны атып салган. Бул – Гурвантес сомонунда деле орун алышы ыктымал болгон акмактык окуя болду.

Бардык ушундай кыйынчылыктардан улам, кишилер бири-бирине анча ишенишпейт. Малчылар башка кишилер кен иштетүүдөн акча алып марып жатат ко деп шектенишет. Алар өкмөт пара алып жатат, деп да шектенүүдө. Гурвантес сомонунда дагы бир окуя орун алды: бир үй-бүлөнүн уулу менен келини жер үчүн бири-бирин сотко берди. Бир тууган иниси менен келини өз жайытын эжесине таштап, өздөрүнүн жайытын тапканга чейин бир аз жашап тур, дешет. Бирок кийин тоо-кен казып алуу жүрүмү башталат да, компания алиги эженин күй-өөсүнө компенсация төлөп берет; анын айынан бул окуя соттук териштирүүгө чейин жетет.

Малчылардын жекече маектеринен тышкары, ар бир бектикте фокус топтору уюштурулуп жатты. Ар бир бектикте кишилер мындай фокус топтордун жолугушууларына абдан жигердүү катышып жатышты. Кореялыктардын ээлигиндеги бир тоо-кен жайына жакын аймакта фокустук топтун жыйыны үчүн эле биз абдан начар автожол менен 4 сааттай жол жүрүүбүз керек болду. Биз ушунчалык ыраак жолду басып өткөнүбүз үчүн, ал жакта ошол эле күнү фокус топтун жыйынын уюштурууну чечтик.

Ал эми тоо-кен жайы жаатында маегибиз бүткөндөн кийин, биз жакынкы конуштардагы малчылардын үй-бүлө мүчөлөрү чогулган боз үйгө (монголчо “гэр”) келдик. Таң калычтуусу, эл кол өнөрчүлүк усул менен кен иштетүү жаатындагы дагы бир жолугушууга катышып жатышкан экен. Эки сааттай күткөндөн кийин, биздин фокус тобуз кечки саат 7 же 8де араң башталды. Боз үй ээси биз үчүн тамак жасап берди, ал эми ошол бектиктин акими (“баг дарга”) бул үй ээси ага “эч качан тамак жасабайт!” деп нааразы болгону ай!

Жолугушуудан кийин биз түнкү саат 3тө араң шаарчага кайтып келдик. Ошентип, биздин талаа изилдөө жумуштарыбыз абдан тынымсыз жана кызыктуу болду. Гоби чөлүндө май айында кар бороонуна да күбө болдук. Калайыктын айтымында, акыркы бир нече жыл ичинде климаттын өзгөрүшү – тоо-кен иштеринен улам орун алып жатат. Эми анын аныгын ким билсин? Жергиликтүү тургундар кар бороон-чапкыны маалында төрт киши өлгөн жана алардын өлүмү, бир чети, руханий себептерге байланыштуу болду го, деп жоромолдошу деле ажеп эмес.

Тибеттиктер сыяктуу эле, монголдор дагы жердин кыртышынын өтө көп ирет бузулушу (тоо-кен иштери) Жер эненин тынчын алат, деп санашат; бул – аба ырайынын өзгөрүшүнө, калың карга жана кургакчылыкка алып келет жана алар калк үчүн каргашалуу. Ошондуктан

жамгыр азыраак жаап, тез-тез эле жут келип, кургакчылык болуп жатат, деп алар кээде ой жоруп калышат.

Талкуу

Гурвантес сомонунда жергиликтүү элдин жашоо тиричилигинин көпчүлүгү жер жана суу булактары менен түздөн-түз байланышкан; тоо-кен өнөр жай компанияларынын экологиялык издери айлана-чөйрөнүн өзгөрүшүнө таасир этүү жагынан алда канча жогорку середе турат. Ошол эле учурда ал үй-бүлөдөгү зомбулук, ичкиликти кыянаттык менен пайдалануу, ажырашуу көрсөткүчүнүн өсүшү, журтунан айрылуу жана өз ра түшүнбөстүк сыяктуу коомдук өзгөрүүлөргө деле кесепетин тийгизет жана абалды бузат.

Бирок тоо-кен өнөр жайынын жергиликтүү жамааттарга тийгизген кескин таасири Монголиянын көпчүлүк бөлүктөрүндө көз жаздымда калган (Kemp et al., 2011). Өкмөт жана тоо-кен өнөр жай тармагынын жетекчилери коомдогу жамааттардын өзгөрүшүнө тоо-кен өнөр жайы эмес, социалдык динамика жооптуу деп ырасташат. Биздин изилдөөлөрүбүз тоо-кен өнөр жайынын ишмердигине ылайыкташтуу үчүн күрөшүп жаткан жамааттардын алдында турган көйгөйлөрдү аныктады.

Бирин-биринин ишмердигине катышуунун жана кызматташтыктын жоктугу, жергиликтүү укуктардын жана билимдин чектелген абалы жана бакыбат жашоо каражаттарына зыян келтирүү коомчулуктун кайдыгерлигин чагылдырат. Тобокелдик улам көбөйгөн сайын жергиликтүү калктын ишеними “таман астына чейин түшүп” кетти. Ишеним коомчулуктун күтүүлөрү ишке ашпай калганда азайган (Dagvadorj et al., 2018). Бардык жерлерде жалган маалымат жана ишенбөөчүлүк орун алып келет. Компаниялар техникалык сөздөр менен жаргондордун артына жашынып, тургундар эч качан көрбөй турган сманлдагы Айды жерден убада кылышат. Иренжүү маанайы жергиликтүү бийликтерге жана жалпы жумурияттык өкмөткө, парламент депутаттарына жана пайдалуу кендерди өздөштүрүүчү компанияларга каршы багытталган.

Тоо-кен өнөр жай иштери жергиликтүү калайыктын арасында курч сезимдерди жаратат. Бул тема абдан саясий кермек даамга ээ жана кээ бир кишилер бул өңүт жөнүндө айтуудан өтө этият болушат. Тоо-кен өнөр жай иштеринин тийгизчү таасири жөнүндө аңдатуу жана түшүнүү таңкыстыгы бар. Малчылардан тоо-кен өнөр жай компаниялары менен мамиле түзүүнү кантип күтүүгө жана кантип аларды даярдоого болот?

Лицензия алуу үчүн арыз берүү жүрүмүндө тоо-кен өнөр жай компаниялары жергиликтүү калайыкка көп нерселерди, мисалы, жакшы акы төлөнүүчү жумуштарга орноштуруу жана жергиликтүү өнүгүүнү жакшыртуу жаатын убада кылышат. Эч бир компания экологиялык зыян жана жергиликтүү аймактардагы суу көйгөйлөрү тууралуу козгошпойт. Ал эми жергиликтүү деңгээлдеги макулдашууларга (ЖДМ) ылайык, тоо-кен өнөр жай компаниялары жергиликтүү калайыкты жумуш менен камсыз кылышы керек, бирок, чындыгында, алар жергиликтүү аймактардан өтө аз гана кишини жумушка алышат жана бир нече айдан кийин мындай компаниялар, жакшы иштей албай койду, эмгек эрежелерин бузду, дегендей шылтоону бетке кармап, жергиликтүү тургундарды жумуштан кетирүүнүн жолдорун табышат.

Көбүнчө кишилер жергиликтүү тургун катары катталуу үчүн элет жергесинен сомон борборуна көчүп кетишет. Андан кийин алар адам ресурстарынын менежери (кадр бөлүмүнүн жетекчи кызматкери) жана талаа жетекчилери өз туугандарынан болуп чыккан тоо-кен

өнөр жай компаниясына жумушка орношууга жетишет. Ошентип Гурвантес сомонунун калкы 2005-жылы 3,742 кишиден турса, 2019-жылы 10,142 тургунга чейин жетип (NSOM, 2020), бир кыйла көбөйдү.

Көпчүлүк адабияттар ишенимди калыптандырууда маалымат – чечүүчү фактор экенин айтышат (Veiga et al., 2001; Moffat et al., 2014). Бирок компаниялардын маалымат жеткирүүсүнүн таасын усулдары жок жана биз өкмөттүн бош турган маалымат такталарына өзүбүз күбө болдук. Тоо-кен өнөр жай компанияларынын жергиликтүү жамаатка жандуу аралашуусунун жана ишмердиктеги өзгөрүүлөр тууралуу улам жаңы маалымат таркатуусунун жоктугу – жергиликтүү калайыктын бул компаниялардан күткөн үмүтүн кыйратат жана аларга карата ишенимин төмөндөтөт.

Бул жагдай билим ажырымын күчөтөт жана кызыкдар тараптардын ортосундагы жаңжалды өстүрөт. Тоо-кен өнөр жай ишмердигинин таасири, жердин деградациясы, компенсация жана жер укуктары үчүн болгон күрөш үй-бүлөлөрдүн, туугандардын, өкмөттүн жана компаниялардын ортосундагы кээ бир талаштарды чагылдырат. Жемкорлук, коомчулук маанайы менен ойноо, малчылардын ортосундагы атаандаштык, лидерлердин артыкчылыктарга ээ болушу жана кеңешсиз кабыл алынган чечимдер сомонго өз кесепетин тийгизүүдө.

Биз жер маселелери, компенсация жана башка журтка көчүрүү боюнча жергиликтүү калайык менен кеңешүүнүн жоктугун байкадык. Ошондуктан көп учурларда жергиликтүү калайык тоо-кен өнөр жай компаниялары менен сүйлөшүү жүргүзүү баскычы жаатындагы укуктарын жоготушкан. Андан тышкары, мындай кыйынчылыктар үй-бүлө менен туугандардын ортосундагы жаңжалдарды күчөтүп, андай жаңжалдар болсо өз ара карым-катнашты акчанын айынан бузуу үчүн жамааттарды, жакын туугандарды жана өнөктөштөрдү жиктеп салат.

Тоо-кен өнөр жайында жоопкерчиликтүүлүккө кепилдик демилгесине (2018), ылайык, жоопкерчиликтүү тоо-кен иш-аракети – бул “адам укуктарын кадырлоо, жабыр тарткан жамааттардын умтулууларын урматтоо, экологиялык зыянды азайтуу менен бирге коопсуз, саламаттыкты чыңдаган жана кадыр-баркка татыктуу жумуш ордун камсыз кылуу жана жагымдуу маанайдагы мурасты калтыруу” дегенди туюнтат. Бирок компаниялардын эч бири тең Гурвантес сомонунда мындай талаптарды аткарбайт; ошондуктан жергиликтүү калайык тоо-кен өнөр жай компанияларына каршы улам көп даттанышып, нааразылык чараларын өткөрүп келишет.

Тоо-кен өнөр жайы Монголиянын эң ири өнөр жай тармагы болгондуктан, ар дайым анын саясий жана экономикалык натыйжалары болбой койбойт. Көбүнесе кен казууга укук берчү лицензиялар жогоркураак тепкичтеги чечим кабыл алуучулар (Пайдалуу кен байлыктары министрлиги) тарабынан жетишерлик айкын маалыматсыз бөлүнөт жана тастыкталат. Чечимдер жергиликтүү бийлик тарабынан жарыяланууга жана аларга макулдук берилүүгө тийиш.

Элеттик (сомондук жана бектик) расмий жетекчилер мал багуудагы көптөгөн кыйынчылыктарды түшүнүшөт, бирок сомондук бийликтин кен иштетүүнү жөнгө салуу үчүн ыйгарым укуктары, тийиштүү адистик даярдыгы же тоо-кен ишмердигин жөнгө салуу боюнча борбордук өкмөт тарабынан колдоого алынышы жок. Демек, бардык тараптар бири-бири менен мыктыраак кызматташуусу жана бири-бирин жакшылап аңдоосу керек, ал эми тоо-кен өнөр жай компаниялары үчүн жергиликтүү жамааттар менен карым-катнашты оң маанайда жүргүзүүгө жетишүү талап кылынат (Hilson, 2002). Албетте, баары жоктун баарын тең салмакта кармоо абдан кыйын иш.

Экономикалык байлыкты алып келгенине карабастан, тоо-кендер жергиликтүү жамааттарга көптөгөн кесепеттерин деле тийгизиши мүмкүн. Тоо-кен өнөр жай ишмердиги жергиликтүү тургундардын жана калайыктын туруктуу бакыбат жашоо-тиричилигин бузуп жаткандыгы тууралуу көптөгөн терс мисалдар бар. Жаныбарлардан жана жерден тышкары, тоо-кен өнөр жайы кишилердин психикасына, мамилелерине жана коомдук жүрүм-турумуна өз таасирин тийгизет. Жергиликтүү тургундардын арасында кимде-ким пайдалуу кен байлыктардын чоң булагына жакын жерде байырласа, андай киши бай болот ко деп ой жоруу жана ошого ылайык аракет кылуу учурлары көп кезигет.

Бул мамиле аларга карызга батууну жана банкроттукту алып келет. Турмуш асыл-нарктары адамгерчиликтүүлүккө эмес, тескеринче, акчага жана материализмге карай өзгөрдү. Көп учурларда ичимдикке ыктаган аялдар жашоодон тажоо жана өмүрдүн маңызсыздыгы сезимдерине кириптер болушат, анткени алар эми шаарга журт которуп келишти да, эч жумушсуз калышты.

Акча таңкыстыгы көйгөйлөрү, улам күчөгөн үй-бүлөлүк зомбулук жана жаш кыздарга кол салуу учурлары кездешет. Тоо-кен өнөр жай компаниялары жана чечим кабыл алуучулар экономикалык өсүштү сокур түрдө көздөбөстөн, тоо-кен өнөр жай ишмердигинин айынан коомдук дүрбөлөңгө түшүү жаатын да таразалашы зарыл. Өнүгүү жана коомчулуктун пайда көрүүсү – Монголидагы тоо-кен өнөр жайынын ачкычы болуп саналат.

Алдыга карай кетчү жолдор бар. Бул компенсация жана башка журтка көчүрүү боюнча таасын стандарттардан башталат. Тоо-кен өнөр жай иштеринен жапа чеккен кишилер өз жоготууларын жабуу үчүн ылайыктуу компенсацияны жана стандартташтырылган көчүрүү пландарын талап кылат. Азыркы учурдагы компенсация жана көчүрүү пакеттери жергиликтүү калайыкты басмырлоо мүнөзүнө ээ. Маалыматтын жана ачык-айкындыктын жоктугу дүрбөлөң жаратып, жаңжалды күчөтөт.

Тоо-кен өнөр жай компаниясынын жергиликтүү коомчулук менен байланыш бөлүмүнүн кызматкерлеринин билдиришинче, стандарттардын жоктугу компаниялар үчүн олуттуу көйгөй жаратууда. Тоо-кен өнөр жай компаниясынын бир башкаруучусу айткандай: “Эгерде жалпы мамлекеттик компенсация жана реабилитациялоо стандарттары бекитилчү болсо, анда тоо-кен өнөр жай компаниялары үчүн дагы жеңил болмок. Азыр болсо биз ар кандай кишилер менен иштешип жатабыз жана алардын айрымдары өтө көп нерсени талап кылышууда». Коомдук жана экологиялык таасирлерди, журт которууларды жана компенсацияларды баалоонун таасын түзүлгөн жалпы мамлекеттик стандарттары жамааттар үчүн пайда алып келмек.

Андан кийинкини алсак, тоо-кен өнөр жайын өнүктүрүүгө жергиликтүү калайыктын катышуусун камсыз кылуу жана аларды тартуу – өзөккү мааниге ээ. Коомдук угуулар жана коомчулук өкүлдөрүнүн катышуусу экологиялык жана коомдук баалоо жүрүмдөрүндө маанилүү өңүткө айланды. Бул жүрүм эки тарапты тең айкын жана бири-бирине ачык болууга шыктандырат жана катышуунун натыйжалуу тажрыйбасын иштеп чыгат (Pohjola and Tuomisto, 2011).

Экологиялык жан коомдук таасирге баа берүү иши жергиликтүү калайыктын сурамжыланган пикирин жана санааркоолорун натыйжалуу камтууга тийиш. Атайын иликтөө өрнөгү болгон эки башка чөйрөдө тең билим берүү, саламаттык сактоо жана негизги ыңгайлуулуктар үчүн жакшы шарттарды жаратуу сыяктуу өңүттөрдө жергиликтүү аймактарда кыйла оң өзгөрүүлөр орун алды. Гурвантес жана Ханбогд сомондору коомдук турмуштагы үзгүлтүккө учуроолор боюнча бирдей эле көйгөйлөргө дуушарланышкан; азыркы тапта асыл-нарктар

айлана-чөйрөнү коргоо жана коомдук саламаттыкты сактоо маселелеринен көбүрөөк акча табуу өңүтүнө ооп кетти.

Талаш-тартыш жана тирешүү Гурвантес сомонундагы бардык катышуу жүрүмдөрүндө үстөмдүк кылганы тууралуу факт көбүрөөк иш-аракеттин зарылдыгына, өзгөчө алганда, кызыкдар тараптардын арасында мунасага жетүү үчүн алда канча көбүрөөк иш алып баруу керектигине ишаара кылып турат. Натыйжалуу коомдук кеңешүүгө жетишүү жергиликтүү жамааттар үчүн чоң пайда алып келет (Жоусе, 2001). Монголиада жамааттарды коргоо жана тоо-кен өнөр жай ишмердигин өнүктүрүү максаттары жана малчы жамааттарды коргоо менен тең салмактоо мүдөөсүндө тийешелүү укуктук ченемдер тез арада кабыл алынышы керек.

Тоо-кен өнөр жай ишмердигинин таасиринде калган жамааттар бир катар социалдык, экономикалык жана экологиялык өзгөрүүлөр үчүн компанияларды жооптуу кылуу үчүн ыйгарым укуктарына муктаж. Бул жүрүмдө Ханбогд сомону оң мисал болуп саналат. Мындагы малчылардын, тоо-кен өнөр жай компаниясынын жана өкмөттүн ортосундагы кызматташуу Монголиянын Гурвантес жана башка сомондору үчүн да үлгү боло алат.

Тескерисинче, мамлекеттик органдар тарабынан эч кандай чара көрүлбөгөн учурда, жарандык коомдун топтору өкмөттүн мүмкүнчүлүгү жок жерде иш алып барчу кырдаал жаралат. Тоо-кен өнөр жайынын дүркүрөп өсө баштаганынан кийин жарандык коом чечим кабыл алуучу жана жемкорлукка алдырган расмий өкүлдөрдөн жергиликтүү калайыктын жашоосун жана бакыбат тиричилик каражатын коргоо үчүн абдан маанилүү арга болуп калды. Жергиликтүү жана борбордук бийлик өкүлдөрүнүн жоопкерчилигин күчөтүү – абдан маанилүү. Көптөгөн тургундар биз, изилдөөчүлөр, алардын көйгөйлөрүн чече алабыз го деп ойлошот жана күтүшөт; чын-чынында биз бул көйгөйлөрдү эч чече албайбыз.

Биз, серепти жыйынтыктап жатып, Баясах бектигиндеги Баяр тууралуу баянды кыстара кетмекчибиз. Ал “мыкты малчы” наамына арзыган жана 1000 туякка жеткендей мал баккандыгы үчүн өкмөттүн сыйлыгына да ээ болгон. Анын кыштоосу тоо-кен өнөр жай компаниясынан зыян тарткан. Бул үчүн тоо-кен компаниясы анын чыгымдарынын ордун толтуруп берген жана андан соң ал өз журтун таштап көчүп кеткен. Ал сомондун борборунда компенсация катары төлөнгөн акчага үй-жай сатып алган.

Андан соң Баяр мырза өз малын жаюу үчүн күрөшүүгө аргасыз болду, анткени анын өз малын отготуу үчүн өзүнчө жайыты жок болуп калды. Кээ бир кездерде ал Баясах бектигинен Тост бектигине убактылуу көчүп да жүрдү, бирок жергиликтүү тургундар аны “ата-бабадан мураска калган жерди душмандарга саткан киши” деп жаманатты кылышып, эч кабыл алышкан эмес. Эми анын мындан ары малчы болууга эрки да жетпей калды. Эми ал сомондун борборунда байырлап калды да, жумушсуз катары турмуш кечирүүдө. Ата-баба мурастаган жердин өзүндө эле тоо-кен өнөр жайынын ишмердиги жергиликтүү жамааттын көпчүлүк мүчөлөрүнө жарытылуу эч нерсе жарата алган жок.

Кыскача адабият тизмеси

- Banks, G. (2006). Mining, social change and corporate social responsibility: Drawing lines in the Papua New Guinea mud. *Globalisation, Governance and the Pacific Islands*, 259–274.
- Byambajav, D. (2012). Mobilizing against dispossession: Gold mining and a local resistance movement in Mongolia. *北方人文研究*, 5, 13–32.
- Byambajav, D. (2015). Mining, “social license” and local-level agreements in Mongolia. In *International Conference on Perspectives on the Development of Energy and Mineral Resources Hawai’i, Mongolia and Germany*.
- Byambajav, D., Dierkes, J., & Mendee, J. (2011). Livelihood Clashes in Inner Mongolia and Mongolia. Retrieved from www.asiapacificmemo.ca/livelihood-clashes-in-innermongolia-and-mongolia.
- [Compliance Advisor Ombudsman (CAO). (2017) ‘Multi-disciplinary team and independent expert panel joint fact finding’, www.cao-ombudsman.org/documents/MDT_IEP_FINALREPORT_ENG.pdf]
- Conde, M., 2017. Resistance to mining. A review. *Ecological Economics*, 132, pp. 80–90.
- Dagvadorj, L., Byamba, B., & Ishikawa, M. (2018). Effect of local community’s environmental perception on trust in a mining company: A case study in Mongolia. *Sustainability*, 10(3), 614.
- Export.gov, 2017. Mongolia Country Commercial Guide. www.export.gov/article?id=Mongolia-Mining. Accessed 18 December 2019.
- [Guardian. 2019. ‘An example to all’: the Mongolian herders who took on a corporate behemoth – and won’. www.theguardian.com/global-development/2019/apr/08/mongolian-herders-corporate-behemoth]
- Hilson, G. (2002). An overview of land use conflicts in mining communities. *Land Use Policy*, 19(1), 65–73.
- Initiative for Responsible Mining Assurance. 2018. responsiblemining.net/wp-content/uploads/2018/07/IRMA_STANDARD_v.1.0_FINAL_2018-1.pdf
- Jackson, S.L., 2015. Dusty roads and disconnections: Perceptions of dust from unpaved mining roads in Mongolia’s South Gobi province. *Geoforum*, 66, pp. 94–105.
- [Joyce, S. A., & MacFarlane, M. (2001). Social impact assessment in the mining industry: current situation and future directions. London: International Institute for Environment and Development (IIED)-Mining, Minerals and Sustainable Development, 8-10.]
- Kemp, D., Owen, J. R., Gotzmann, N., & Bond, C. J. (2011). Just relations and company–community conflict in mining. *Journal of Business Ethics*, 101(1), 93–109.
- Kojo, N. C. (2010). *Diamonds Are Not Forever: Botswana Medium-Term Fiscal Sustainability*. The World Bank.
- [Madalina, O. (2016). Conflict Management, a new challenge. *Procedia Economics and Finance*, 39, 807-814.]
- Marshall, I. E. (2001). A survey of corruption issues in the mining and mineral sector. *International Institute for Environment and Development*, 15, 3–52.
- Meesters, M.E. and Behagel, J.H., 2017. The social licence to operate: Ambiguities and the neutralization of harm in Mongolia. *Resources Policy*, 53, pp. 274–282.
- Mijiddorj, T.N., Ahearn, A., Mishra, C. and Boldgiv, B., 2019. Gobi herders’ decision-making and risk management under changing climate. *Human Ecology*, 47(5), pp. 785–794.
- Moffat, K., & Zhang, A. (2014). The paths to social licence to operate: An integrative model explaining community acceptance of mining. *Resources Policy*, 39, 61–70.
- Mongolian Land Law. 2006. Article 10, Chapter 2, Mongolia Minerals Law.
- Mongolian General Administrative Law, 2015. [Government of Mongolia.] <https://iaac.mn/files/d8faf0f3-92d8-470f-bb01-c1b0b25490be/6.General%20Administrative%20Law%20of%20Mongolia.pdf>
- [Mott MacDonald. 2005. Provision of infrastructure in post conflict situations. Department for International Development, London www.icafrica.org/fileadmin/documents/Knowledge/

[DFID/Provision%20of%20Infrastructure%20in%20Post%20Conflict%20Situations.pdf](#)]

Myadar, O. and Jackson, S., 2019. Contradictions of populism and resource extraction: Examining the intersection of resource nationalism and accumulation by dispossession in Mongolia. *Annals of the American Association of Geographers*, 109(2), pp. 361–370.

[NSOM (National Statistical Office of Mongolia. 2020. Statistical yearbook. www.nso.mn.org]

[Pohjola, M. V., & Tuomisto, J. T. (2011). Openness in participation, assessment, and policy making upon issues of environment and environmental health: a review of literature and recent project results. *Environmental Health*, 10(1), 1-13.]

Sneath, D. (2006). Transacting and enacting: Corruption, obligation and the use of monies in Mongolia. *Ethnos*, 71(1), 89–112.

Stern, D. I. (1994). Is Mining Income Sustainable Income in Developing Countries? (No. 2049-2017-5015).

Sternberg, T., Ahearn, A. and McConnell, F., 2020. From conflict to a community development agreement: A South Gobi solution. *Community Development Journal*, 55(3), pp. 533–538.

Veiga, M. M., Scoble, M., & McAllister, M. L. (2001, August). Mining with communities. In *Natural Resources Forum* (Vol. 25, No. 3, pp. 191–202). Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd.

